

ЗАРАЖДАНЕ НА ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО В БЪЛГАРИЯ (1987–1989)

Веселина Антонова

„Днес в 14 часа повече от 500 русенци – работници от промишлени предприятия, служители, пенсионери и др., се събраха пред Партийния дом в центъра на града. Те носеха лозунги: „... Мирна демонстрация за въздух“.

Хората бяха излезли да изразят недоволството и загрижеността си от честите обгазявания с хлор и минерални киселини от химическите заводи в Гюргево...“

Русе, 28 септември 1987 г.,
телекс на кореспондента на БТА¹

На 28 септември 1987 г. кореспондентите на Българското национално радио (БНР) и Българска телеграфна агенция (БТА) Любен Антонов и Пламен Атанасов съобщават от Русе за безпрецедентно събитие – в центъра на града, пред Партийния дом, за първи път в социалистическа България недоволни граждани излизат на открит протести дават публичен израз на неодобрението си към управляващата комунистическа партия. В 14,00 ч., на централния градски площад, случайните минавачи са изненадани от множество униформени служители на МВР. Само за няколко минути пред смаяните погледи на офицерите и наблюдаващите през тъмните прозорци на кабинетите си местни партийни ръководители към безмълвната бетонна сграда бавно, много бавно, пристъпват уплашени, отчаяни, обречени хора. Те носят лозунги: „Нетърпимо е – спрете завода!“; „Дайте ни чист въздух!“; „Хлор – не!“; „Живот за децата на Русе!“; „Русе обречен град ли е?“ и др. Действията им са подчинени на общата воля да спасят своя град от хлорните обгазявания от химическите заводи „Верахим“ в Гюргево. Русенци категорично изразяват недоволството си от неспособността на държавната власт да ги защити от трансграничния екологичен проблем.

Служители на МВР снимат протестиращите и по тези фотографии по-късно ще бъдат идентифицирани участниците в първата екологична демонстрация в страната и организаторите на първия открит протест срещу

¹ ДА – Русе, ф. 1455, оп. 1, а.е. 31, л. 1–3.

тоталитарната държава². На площада са и фоторепортерите Иван Цонев, Емил Петков и Иван Иванов от Окръжния център за фотопропаганда, фотоизкуство и фотообслужване (ОЦФФФ), заедно с редактора Мира Радкова. Заснетите от тях кадри са засекретени, не постъпват в архива на предприятието и според бивши служители най-вероятно са изпращани в Държавно обединение „Българска фотография“ в София³, предоставени са и на МВР. Въпреки строгата забрана, фоторепортерите запазват снимки в личния си архив от първата и следващите демонстрации.⁴ „Институцията, в която работех, не спираше тези прояви, но не ги и поощряваше – разказва фотографът Ив. Иванов. Тя беше неутрална. Но хората, които работеха не като длъжностни лица, а просто като хора, бяха съпричастни за даване на гласност. И дори моите снимки, които попаднаха във филма „Дишай“, ги беше дал самият директор на предприятието, тъй като той си беше направил своя лична колекция...“⁵.

Днес е трудно да се определи точният брой на осмелилите се открито да изразят своя протест – кадрите, заснети от покрива на шестетажната сграда на Партийния дом не са запазени, а другите не дават пълна представа за масовостта на негодуващите русенци. Според организаторите в първата демонстрация са участвали повече от 700 граждани. Цонка Букурова, неформален лидер на протестите, си спомня: „...Ядрото на демонстрантите беше от нашите работници („Паркстрой“ – бел. В. А.). ... Грабнахме плакатите и застанахме в редица пред Партийния дом. От всички 13 улици, които се събират при площада на града, притичваха хора... Бавно, бавно се събирахме, стъпка по стъпка... Може би бяхме повече от 700 души.“⁶

² Снимките, заснети от покрива на Партийния дом, са дело на фотографа на МВР – Русе Благовест Колев. Служители на МВР са ми разказвали, че увеличени снимки с опознавателни кръгчета на участниците са копирани в голямо количество. През 2005 г., когато започнах това проучване, не можах да открия нито едно фотокопие.

³ През 1999 г. целият архивен масив на „Българска фотография“ ЕАД постъпва на съхранение в Държавна агенция „Архиви“.

⁴ През 2005 г., във връзка със засниването на документалния филм „Шест жени“, РТВЦ – Русе издири фотографите и откупи авторските им права. След като филмът беше излъчен по БНТ, тези снимки бяха предадени на ДА – Русе и комплектувани към ф. 1455 – „Екогласност“.

⁵ Вж.: Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж. Една балканска история от края на ХХ в. Русе, 2008, с. 187.

⁶ *Пак там*, с. 141. Не отговаря на истината написаното в документалния сборник, публикуван от фондация „Желю Желев“, че участниците в първата демонстрация са „50–60 души“. Вж.: Русенският комитет. Документален сборник с материали от Централния държавен архив и архива на Обществения комитет за екологична защита на град Русе. С., 2002, с. 14.

СЪЗДАВАНЕ НА БЪЛГАРО-РУМЪНСКО ПРЕДПРИЯТИЕ ЗА ТЕЖКО МАШИНОСТРОЕНЕ

На 20 април 1975 г. е подписана Спогодба между правителствата на Народна република България и Социалистическа република Румъния за създаването, строителството и експлоатацията на съвместно предприятие за тежко машиностроене и съоръжения в района Русе – Гюргево⁷. В периода 27–29 ноември започва съвместната работа на български и румънски проектантите по съгласуване на общия синтез на предварителните изследвания, а в началото на декември, в София, оторизирани представители на двете министерства на машиностроенето – Тончо Чакъров и Йон Аврам одобряват първите общи проучвания на специалистите. През следващата година се провеждат периодични съвещания на проектантите, където се разглежда техническата и технологична документация, обсъжда се и мястото на българския завод – в Русе или в Разград. По настояване на румънската страна е избран Русе. Там и в Гюргево започва усилено строителство – на румънския бряг се изгражда химически завод, а на българския бряг – завод за тежко машиностроене. На основание 170-то Разпореждане на Министерския съвет (МС) на НРБ от 6 октомври 1976 г. се създава Институт за тежко машиностроене към Комитета за тежко инвестиционно машиностроене (КТИМ).⁸ С последващо Разпореждане на МС от 17 ноември с.г. е определен теренът за строителството – 440 дка земя и средствата за четвъртото тримесечие на годината за новия обект. В него изрично се подчертава, че заводът е от първостепенно национално значение за нашата промишленост. На 10 декември 1976 г. е положен основният камък на съвместното предприятие за тежки машини и съоръжения Русе – Гюргево в присъствието на Тодор Живков, първи секретар на Централния комитет на Българската комунистическа партия (ЦК на БКП) и председател на Държавния съвет на НРБ и Николае Чаушеску, генерален секретар на Румънската комунистическа партия и президент на Социалистическа република Румъния⁹. В доклада на пленума на ОК на БКП в Русе, проведен 29 юли 1977 г., е записано: „В зависимост от това как ще решим възникналите проблеми по строителството на завода, ще се оценяват възможностите на нашите строители, на работническата класа, на боеспособността на БКП“. През 1978 г., съответно на 4 май и 18 октомври, обектът е посетен от Николай Никитович Слюнков, зам.-председател на Държавния комитет по планиране на СССР и Станко Тодоров, член на Политбюро на ЦК на БКП и министър-председател. В началото на следващата година министър Т. Чакъров и български специалисти посещават завод „Волгоцеммаш“ в Толиати, СССР,

⁷ ДА – Русе, ф. 1292, оп. 1, а.е. 58, л. 1–10; ф. 1431, оп. 1, а.е. 1. Вж: Живков, Т. Събрани съчинения, т. 27, 200–201.

⁸ ДА – Русе, ф. 1292, оп. 1, а.е. 45; Стефанова. Н. СО „Тежко машиностроене“. Години на растеж. Русе, 1988. Със Заповед № 1469 от 1 януари 1979 г. на Министерство на машиностроенето към КТИМ – София се създава Комбинат за тежко машиностроене – Русе. През 1981 г., с Разпореждане № 41 на Бюрото на МС, Комбинатът за тежко машиностроене е преименуван в Стопански комбинат за тежко машиностроене (с. 14, 22). Нормативните документи по дейността на Комбината са цитирани по проучването на Н. Стефанова.

⁹ ДА – Русе, ф. 1292, оп. 1, а.е. 45, л. 1а, 4, 4а – снимки от събитието.

за установяване на делови контакти и за оказване на техническа помощ в организацията, подготовката и усвояването на производството на новостроящия се завод за тежко машиностроене. Сключен договор с колектива на „Продлев“ – Варшава за доставка на машини и технологично оборудване. На 29 юни 1979 г. с 39-то Разпореждане на МС на НРБ се дават указания за ускоряване строежа на завода.

За да се запознаят лично с темповете на строителство, на 13 февруари 1980 г. на посещение в Русе и Гюргево пристигат ръководителите на двете съседни държави Т. Живков и Н. Чаушеску.¹⁰ През май 1981 г. в комбината идва и Тодор Божинов, член на ПБ и първи зам.-председател на МС, а през декември българският завод е произвел първото собствено изделие – вибрационно сито от типа СВД 5-1,6-2. В началото на следващата година вече са регистрирани от Регионалната инспекция по опазване на природната среда (РИОПС) замърсявания на атмосферния въздух на Русе от новоизградения химически завод в Гюргево.

С изграждането на завода за производство на хлор и хлорни продукти и резервоари за хлор се осъществява част от мегаломанската идея на Елена Чаушеску да се създаде по поречието нар. Дунав „долината на голямата химия“¹¹. Целта на румънското правителство е да бъде привлечена работна ръка, а Гюргево бързо да се разрасне и да достигне до размерите на Русе. Започва и прокопаване на канал, който да свърже столицата Букурещ с р. Дунав. В анализ на Мери Елън Фишер, преподавател в Skidmore College in Saratoga Springs, Ню Йорк, пише, че широкомащабните проекти за икономическо развитие на Н. Чаушеску, включващи построяването на огромни фабрики и канал, който да свързва р. Дунав с Черно море, са скъпи и неефективни и са донесли икономическо бедствие за Румъния.¹² Описание на химическия комбинат е публикувано на 28 април 1996 г. в изданието в Гюргево в. „Експрес“ (бр. 385). Авторите Паун Щефан и Йон Бусуйок пишат, че заводът е разположен на север от р. Дунав на площ от 88,29 хектара, със средна височина от 16,5 м. Построен е на неравен пресечен терен – блатисто място, което преди това е било пригодено за риболов. Извършено е терасиране с пълнеж от пръст от кариерата Ончещ, с пясък и хидромаса от Дунав до ненаводняемата кота от 22,6 м. Тъй като теренът няма здрава основа на големи дълбочини, той е разделен на касетки, които се запълват със строителни материали. Започнатите работи през 1975 г. се разрастват и на изток от шосето Гюргево – Пристанище, в близост до канала „Свети Георги“. Върху терените над шосето ще бъде разположено предприяти-

¹⁰ Пак там, л. 9 – снимки от срещата.

¹¹ Съпругата на генералния секретар на Румънската комунистическа партия и президент на страната Николае Чаушеску – Елена Чаушеску напуска училище на 14 годишна възраст, не продължава образованието си, но има докторска научна степен по индустриална химия („Acad. Dr. Ing“), оглавява румънската академия на науките, заема ръководни длъжности в компартията и е заместник министър-председател на Румъния.

¹² ДА – Русе, ф. 1458, оп. 1, а.е. 21. Вж. Bernstein, Yonas. Ceausescu's Policies Alienate Allies. World. Romania. Insight.USA, 2 май 1988 г., 38–39.

ето за тежко машиностроене. През 1976 г. е построена защитна дига от 892 000 кв.м., първата площадка на химическия комбинат, административният корпус, както и топлоелектрическата централа. По време на земетресението от 1977 г. с епицентър в планината Вранча, редица инсталации, подготвени за строежа, потъват, но строителните работи продължават. Взети са ефективни мерки за закрепване на железните стълбове и заводът е завършен. Шестте фабрики на химическия комбинат получават чрез електролиза на солта, донасяна от Окнеле Мари и Слъник, солна киселина, сода каустик, хипохлорид, течен хлор, трихлорсилан, парафенедитин. Имайки предвид констатираната ситуация вследствие на земетресението от 4 март 1977 г. и честите оплаквания от страна на жителите на Гюргево и Русе, през 1978 г. е взето решение за разширяване на химическия комбинат на запад – построяване на втора и трета площадка – на север от шосето за Слобозия. През 1979 г. са извадени от селскостопанските площи нови 128,8 хектара обработваема земя, принадлежащи на фабрика „Фруктонил“, ТКЗС „9 май“ и стопанствата на отделни граждани. Върху тази площ се строят инсталации за получаване на епихлорхидрин, багрила, бои и се поставят основите на фабрика, която скоро ще произвежда титан-цирконий за Атомно-електрическата централа в Черна вода. На запад от химическия комбинат е построена термоцентрала с 4 групи от по 25 мегавата и ТЕЦ, която осигурява топлинна енергия и топла вода за целия град Гюргево. В същото време ЧФР (Румънски железен път) изгражда станция Гюргево – Юг, със специфика от стоки, които обслужват всички икономически единици от тази зона на града. Поради замърсяване на околната среда е взето решение за прекратяване преработката на соли в Първа площадка и прекъсване дейността на принадлежащите инсталации¹³.

Гюргевският химически завод е построен с кредит от банката на Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ) и влиза в пълна експлоатация през 1984 г. Съоръженията и технологията са съветски и 80% от продукцията се изнася за СССР. Впоследствие е установено, че цялата инсталация е в много лошо физическо състояние, експлоатирана е 10–12 пъти над възможния капацитет. Резервоарите за хлор са силно корозирали и без външна обшивка, което създава реална опасност от експлозия с фатални последици в радиус от 20 км. Разположен в своеобразен амфитеатър, гр. Русе е податлив на замърсяване. Характерът на въздушните течения е такъв, че благоприятства натрупването на замърсители. Румънският химически комбинат отравя въздуха с хлор, хлороводород, тетрахлорметин, епихлорхидрин и редица други компоненти. А най-голяма опасност съществува в мъгливо време през пролетта и есента, когато се получава химическа реакция с водата и над Русе се спускат вече не газообразни, а течни киселини. Според справка в Google хлорът е силно отровен, поражява дихателните пътища и предизвиква възпалението им, а при

¹³ Информацията е издирена и преведена от г-жа Виолета Фратева, преподавател в РУ „Ангел Кънчев“ – Русе и преводач от румънски език. Жителите на Гюргево и днес отказват да разговарят за условията на работа във „Верахим“ през 80-те години на ХХ в.

високи концентрации причинява и смърт, използва се и като бойно отровно вещество.¹⁴

В интервю на журналистката Лаура Дину, публикувано във в. „Влашка“ (бр. 28, 28 януари – 3 февруари 1991 г.) генералният директор на „Верахим“ Василе Попеску заявява, че в завода има 1320 души персонал, средната брутна заплата е 269 хил. леи; че на служителите е осигурена безплатна медицинска помощ; че предстои на 30 ноември да бъде подписан договор с Австрийско-немско-японския консорциум „Линде“, един от най-големите производители на съоръжения за кислород в Европа. „Накрая, искам да уточня, завършва директорът, че ТД „Верахим“ АД е едно достойно, рентабилно, ползващо се с доверие предприятие-партньор за успешен бизнес“.¹⁵ И само няколко месеца след оптимистичните думи на директора, на 16 октомври, се случва тежка авария, предизвикана от взрив в инсталацията за епихлорхидрин. При инцидента са пострадали четирима работници като двама от тях загиват. 38-годишният Йонел Гионою рискува живота си – спира крана на газта и инсталацията за епихлорхидрин, като по този начин предотвратява неизбежния мощен взрив, спасява Русе и Гюргево и... умира.¹⁶

ПЪРВИТЕ ОБГАЗЯВАНИЯ

През август – септември 1981 г. русенци са изненадани от непознатата дотогава задушлива миризма и синкава мъгла, която се стеле над р. Дунав и бавно обгръща центъра на града. Силно обгазяване е регистрирано на 24 февруари 1982 г., в 16,30 ч., в централната част на града – появява се отново гъста мъгла, която затруднява движението на моторните превозни средства, а хората се движат с носни кърпи на уста. Общинският народен съвет (ОбНС) разпорежда на РИОПС и ХЕИ да организират ежедневно, в периода от 11 май до 18 юни 1982 г., пробовземане и химически анализ на атмосферния въздух в четири пункта в града. Изследванията, проведени в специализираната лаборатория на ХЕИ показват, че преобладава замърсяването от хлороводород и хлор. На 28 юни 1982 г. началникът на РИОПС – Русе инж. Борис Цветков изпраща първия сигнал до Комитета по опазване на околната среда при МС за 16 големи обгазявания на атмосферния въздух.¹⁷

¹⁴ На 22 април 1915 г., през Първата световна война, е използван за първи път като бойно отровно вещество. Край белгийското градче Илър германците отворили 6000 метални балона, пълни с хлор. За минути се образувал огромен жълто-зелен облак, тежащ 180 тона, който бавно се придвижвал към позициите на френските войници. Смъртоносният газ проникнал във всички укрытия. Хлорът поразил 15 000 души, 5000 от които загинали на място. Това била и първата химическа атака, която показала ефикасността и ужасяващите резултати от бойните отровни вещества. – <https://debatl.bg/10-orazhia-koito-promeniha-istoriata-na-voynata/> пос. на 21 ян. 2020 г.

¹⁵ Благодаря на Виолета Фратева за информацията. Следват неуспешни опити за приватизация на завода.

¹⁶ В. „Утро“, Русе, 1 ноем. 1991 г. На Архангелова задушница, от страниците на местния в. „Утро“, русенци инициират набиране на средства за семейството на загиналия. Усилията ни да издирим свидетели на инцидента не дадоха резултат.

¹⁷ ДА – Русе, ф. 1455, оп. 1, а.е. 17, л. 1–4.

В докладната записка се подчертава, че в града няма промишлено предприятие, „което да използва като изходна суровина хлороводород и хлор или да замърсява атмосферния въздух над града с горепосочените компоненти от отпадъчните си газове... Източник на тези обгазявания се явява изградения от СР Румъния и пуснат в експлоатация Завод за производство на хлор, хлорни производни и натриева основа, разположен на левия бряг на р. Дунав срещу централната част на Русе“. В заключение инж. Цветков настоява пред МС спешно да се достави специализирана апаратура „за експресно определяне наличие на хлороводород и хлор в атмосферния въздух“ и препоръчва: да се „задължи правителството на СРР да вземе спешно необходимите мерки за недопускане обгазяване“; химическият завод в Гюргево да не съхранява на склад големи количества течен хлор, който създава постоянна опасност от обгазяване при евентуална авария; да се установи постоянна директна връзка с ръководството на завода за информация при възникнали производствени аварии; да се разработи план за вземане на необходимите мерки при тежки аварийни обгазявания.

Първото посещение на служебни лица от Русе, които да се запознаят на място с производствените мощности на новопостроения химически завод в Гюргево е на 28 декември 1982 г. Ръководител на екипа е Тончо Тончев, главен инспектор в инспекция „Охрана на труда“ на Окръжния съвет при Българския професионален съюз (ОС на БПС). В доклада си той акцентира, че помещенията за електролизьорите са „силно взривоопасни“, както и „отделенията и съдовете за обработка и съхранение на водорода, на епихлорхидрин и др. Силно токсични са хлорът и хлорните производни и агресивните течности“. На площадката работи и втори завод, който произвежда кислородни производни на хлора, а се строи и завод за епихлорхидрин. Българските специалисти не са допуснати до другите два завода, а проектът на румънското правителство е „заводите да станат 23“. „Перспективите, според директора на комбината Маня, е специализиране в производство на багрила и полупродукти за смоли, каучук и различни полимери“. В завода „където работят 21000 работника – пушенето е абсолютно забранено“, работници пушачи напускат, защото не могат да издържат на режима. „Работниците използват специално работно облекло – киселиннорезистентни и маслоустойчиви дрехи – завършва докладът на Тончев. Всеки работник е снабден с противогаз – прогонен шлем и изправен дихател. Работниците се обучават специално в тяхното използване“. Ползваните привилегии са само шест дни допълнително платен годишен отпуск, а категорията на пенсиониране е като всички други работници – 60-годишна възраст.¹⁸

¹⁸ ДА – Русе, ф. 5Б, оп. 12, а. е. 57, л. 83–85.

СИГНАЛИ ДО ПРАВИТЕЛСТВОТО

След като в Русе са регистрирани 26 „залпови“ замърсявания през 1982 г., председателят на Комитета по опазване на природната среда (КОПС) при МС сформира екип от специалисти при Министерство на химическата промишленост (МХП) и Министерство на народното здраве (МНЗ), който да осъществи срещи в Букурещ с представители на Националния съвет (НС) по опазване на природната среда, НС по водите и Министерството на външните работи на СРР. Делегацията посещава и завода в Гюргево. На следващата 1983 г. са регистрирали вече „33 масивни замърсявания на атмосферния въздух“. Най-силно е замърсяването на 30 декември 1983 г. от 8,00 ч. до 12,00 ч. „когато целият град е потънал в гъста, дразнеща, синкава мъгла..., моторните превозни средства се движат с фарове“. Тогава в центъра на града (в района на Халите) концентрацията на хлор е 300 пъти над пределно пределно допустимата концентрация (ПДК) (0,320 мг/м³, при допустима 0,1 мг/м³). Тончо Чакъров, член на МС, пристига в Русе, за да се предприемат действия за отстраняване на замърсяванията от местни предприятия.¹⁹ В изказването си на заседание на постоянната комисия при ОБНС, проведено на 30 март 1984 г., инж. Б. Цветков е категоричен, че „ако не се вземат необходимите ефикасни мерки от румънска страна за недопускане замърсяването на атмосферния въздух над Русе, несъвместимо е бъдещото съществуване на града с химическия комбинат в Гюргево“. След анализ на предоставената от председателя на ИК на ОНС – Русе информация, на 22 юни 1984 г. КОПС препоръчва МВнР отново да постави въпроса пред компетентните органи на СРР за прекратяване на замърсяването на атмосферния въздух в района на Русе. Месец по-късно от Унгария са доставени и два уреда, автоматично регистриращи наличие на хлороводород в атмосферния въздух. На 23 август 1984 г. унгарската апаратура регистрира 104 пъти наличие над ПДК на хлороводород в атмосферния въздух. Докладна записка до Гриша Филипов, член на Политбюро на ЦК на БКП и министър-председател, „относно замърсяването на атмосферния въздух в Русе от химическите заводи в Гюргево“, изпращат Петър Петров – първи секретар на ОК на БКП и Кирил Дочев – председател на ИК на ОНС. На 31 август Андрей Луканов, председател на българската част на междуправителствената българо-румънска комисия за икономическо и научно-техническо сътрудничество, изпраща писмо до Йон Тоту, председател на румънската част на комисията, относно замърсяването на въздушния басейн в района на Русе.²⁰ По повод 40-годишнината от „деветосептемврийската победа“, на 7 септември 1984 г., в Русе гостува партийна делегация от Гюргево, която се среща със секретаря на ОК на БКП Ив. Андреев.²¹ Отново не е постигнат резултат по екологичния проблем и през октомври в ЦК на БКП постъпва допълнение към доклада на главния инспектор от профсъюзите Т. Тончев за потенциална опасност от аварийно замърсяване на въздуха при евентуално скъсване на водопровод или изпус-

¹⁹ Пак там, л. 27–29.

²⁰ Пак там, л. 54–55.

²¹ ДА – Русе, ф. 788, оп. 7, а.е. 160, л. 9.

кане на резервоар.²² Ситуацията е много тревожна – зачестяват отравянията на въздуха над Русе, а румънското правителство упорито отрича замърсяването и категорично отказва достъп до завода на български представители. КОПС доставя специален уред и от Франция (унгарските уреди са върнати поради дефект) за автоматично и непрекъснато замерване на концентрацията на хлор във въздуха. Апаратурата е монтирана в Музея на транспорта, специалистите от РИОПС денонощно правят замервания, които незабавно изпращат в КОПС, но им е забранено да огласяват резултатите.²³ За първи път в местния ежедневник „Дунавска правда“ се прокрадва редакционна бележка, че „...главното огнище на обгазяване на въздуха е химическият завод в Гюргево“²⁴. И кореспондентът на БНР Любен Антонов изпраща първия си телекс до Захари Станимиров, отговорен редактор в програма „Хоризонт“ на БНР, за системното замърсяване на въздуха.²⁵ На 29 октомври 1984 г. българска делегация, ръководена от Георги Павлов, председател на КОПС при МС, посещава химическия комбинат в Гюргево. Около три години след това румънската страна отказва достъп до завода на български представители.²⁶

Русенци използват всяка възможност, за да се разисква този болезнен проблем: на открито просветно събрание, проведено на 23 ноември 1984 г., на първичната партийна организация в с. Мечка, Русенско, има запитване за румънския завод, който трови Русе, към майор Терзийски, лектор от дружество

²² ДА – Русе, ф. 5Б, оп. 12, а.е. 57, л. 56–58. На 26 октомври 1984 г. Т. Тончев изпраща до ЦК на БКП допълнение към доклада си за химическия завод в Гюргево: „...във въздуха се отделя предимно хлор, серен триоксид, хлороводород, хлорирани въглеродороди. Тъй като производството ще се развива в синтетика на хлорорганични, естествено замърсяването ще продължи в тази насока – с хлорорганични. При пускането на завода нагнетяването на хлора се извършва с компресори, внос от СССР. Впоследствие казаха, че ще внесат от ФРГ и че ще прекъснат замърсяването на атмосферата. Оказа се обаче, че и с компресорите на ФРГ, след определено износване на салникови и др. уплътнения, се получават пропуски и съответно замърсяване на въздуха. Разбира се, има и много други излъчвания на хлорирани въглеродороди от инсталациите, които са трудноотстранявани. Има и неизбегни технологични изпускания. И все пак тези замърсявания са т.нар. „технологични“. Има потенциалната опасност от аварийно замърсяване на атмосферата на Русе и Гюргево при евентуално скъсване на водопровод или изпускане на резервоар. Един резервоар има вместимост 50 метра кубически, около 100 тона, количество достатъчно да отрови атмосферата в диаметър от порядъка на километри, да унищожи хора, флора и фауна. Често се говори, че скоро ще се поставят филтри и атмосферата ще се очисти. Това е твърде произволен отговор. Производствата са разположени на твърде голямо пространство, комуникации и съоръжения безбройни, и всичко е в състояние да излъчва. Необяснимо е какъв „филтър“ може да обхване тази огромна площ. Наред с всичко трябва да се каже, че комбинатът израства, както те казват, по линия на СИВ. На румънска територия замърсяването е също голямо. Гюргево, който вече брои около 70 хил. жители, е настроен зле към това химическо производство“.

²³ Вж: Антонова, В., Д. Каменова, цит. съч. 13–14. Музеят на транспорта се намира на брега на р. Дунав, срещу гюргевските заводи. Музейните работници бързо се „преквалифицират“ и съобщават на разтревожените си съграждани отчетените от модерната апаратура стойности на замърсяване на въздуха.

²⁴ в. „Дунавска правда“, 17 окт. 1974 г.

²⁵ ДА – Русе, ф. 1455, оп. 1, а.е. 27.

²⁶ ДА – Русе, ф. 5Б, оп. 12, а.е. 57, л. 1–18.

„Георги Кирков“²⁷; при срещи с творци от столицата в трудовите колективи се обсъжда отново екологичният проблем, а не производението на гостуващия автор. На 26 ноември 1985 г., след поредна доза хлорен облак, оркестрантите от Русенската опера изпращат писмо до Държавния съвет, в което описват тежката екологична обстановка в града: „Дойдохме на работа със сълзящи, възпалени от хлор очи, главоболие и силно раздразнени дихателни пътища – напълно неработоспособни. Като се има предвид естеството на нашата работа – духачите, за да свирят, трябва да дишат интензивно и дълбоко, а това е невъзможно с раздразнени и задушени гърди... Къде да основем нова Русенска опера?... Дишаме хлора с голямата надежда, че положението ще се промени“. Следват 50 подписа.²⁸ Особено активни са служителите и работниците в предприятията, където се работи на открито – „Паркстрой“, „Дунавски Драгажен флот“, строителството и пр. Въведени са правила за работа на открито при ниски температури, но няма правила, с които се регламентира работата на открито при различни степени на обгазяване? Организирант се профсъюзни събрания, гласуват се протестни писма до правителството, на които никога не получават отговор; служители от „Деспред“ многократно опитват да се свържат по телефона с „Всяка неделя“, но получават категоричен отказ – темата не представлява интерес за най-популярното тогава телевизионно предаване. Тревожно писмо до „всяка будна мисъл в борбата ни за живот“ подписват майките от „Дунавски драгажен флот“²⁹, но всички медии отказват да го публикуват.

БЪЛГАРО-РУМЪНСКИ СРЕЩИ

И през 1985 г. местните ръководители продължават редовно да уведомяват правителството за ситуацията в града: през юни първият секретар на ОбК на БКП Георги Табаков изпраща писма до Никола Тодориев, министър на енергетиката, с искане за доставка на високоефективни филтри от Чехословакия; до Огнян Дойнов, член на ПБ и секретар на ЦК на БКП и министър на машиностроенето; до Георги Панков, министър на химическата промишленост; до Пенчо Кубадински – член на ПБ на ЦК на БКП, председател на Националния съвет на Отечествения фронт. Информация, със сведения за обгазяване на града, е получена и в Централния съвет на Българските професионални съюзи (ЦС на БПС).³⁰ Годината е наситена с двустранни срещи, докладни записки до министри и членове на ЦК на БКП, намерения за съвместни работни групи и пр. През март представител на КОПС разговаря в Букурещ със зам.-министъра на химическата промишле-

²⁷ ДА – Русе, ф. 1117Б, оп. 1, а.е. 1, л. 53. Дружество „Георги Кирков“ е създадено през 1971 г. в София, от лектори и пропагандисти на ОФ, комсомола и профсъюзите. с цел формиране на марксистко-ленински мироглед.

²⁸ ДА – Русе, ф. 597, оп. 3, а.е. 106, л. 6, 7.

²⁹ ДА – Русе, ф. 1458, оп. 1, а.е. 32, л. 1–8.

³⁰ ДА – Русе, ф. 597, оп. 3, а.е. 106, л. 1, 2, 3 – писмата от 3 май, 14 юни, 7 август 1985 г. са подписани от Александър Антонов, председател на Окръжния съвет на професионалните съюзи в града.

ност, на която румънската страна информира, че са отпуснати средства на завода за необходимата модернизация; през април на посещение в Девня са Емануил Анка – технически директор на промишлено химическо обединение в Ръмнику Вълча, в чийто състав е „Верахим“, и Йон Филоте – технически директор на Комбината в Гюргево, за да се запознаят с производството на хлор в нашия завод. В Русе на румънските гости е показан и доставеният от френската фирма „ИКАР“ апарат за автоматично измерване концентрацията на хлор във въздуха. Румънските специалисти съобщават, че на населението в Гюргево са раздадени противогизи.³¹

Годината завършва с подписан протокол между председателя на МС на НРБ Гриша Филипов и първия министър на правителството на СРР Константин Даскалеску за сътрудничество в областта на опазване на природната среда в крайдунавските райони. На 16–20 декември в София е съгласуван статутът на комисията с председател на българската ѝ част Борис Чакалов – зам.-председател на КОПС и на румънската част – секретарят на Националния съвет за опазване на обкръжаващата среда Матей Николау.³²

Проблемът е поставен и на най-високия форум на БКП – XIII конгрес, състоял се в периода 2–4 април 1986 г. По повод постъпила жалба до ЦК на БКП относно замърсяването на Русе с хлор и хлорни производни от Румънския химически завод в Гюргево, председателят на КОПС при МС Тодор Божинов дава следните разяснения: „...Във връзка с обгазяването на 10 април, председателят на българската част на Комисията сигнализира по телекса председателя на румънската част на Комисията и поиска информация за мерките, които се взимат. Не бе отговорено. На 15 април с нов телекс бе отново поискан отговор по този въпрос. До момента отговор няма. На 18 април при първия зам.-министър на външните работи бе извикан румънският посланик и му бяха изложени най-подробно всички факти и обстоятелства. Решено бе в периода 23–25 април да се организира среща на място в завода в Гюргево между наши и румънски представители и се провери ходът на изпълнение на румънската програма за недопускане на обгазяване“³³. През септември с.г. за първи път в Народното събрание също е поставен въпросът за заболяемостта, вследствие на обгазяванията и опасността от екологична катастрофа, която биха причинили химическите заводи в Гюргево. В изказването си русенският народен представител Дончо Каракачанов изтъква: „В румънския завод са складирани голямо количество цистерни... Не могат да издържат на едно по-голямо земетресение... При изпускане на този газ ще има 100% поразяване на живота в радиус 80–100 км... Само за секунди в Русе няма да остане нито един жив човек...“³⁴.

³¹ ДА – Русе, ф. 5Б, оп. 12, а.е. 58, л. 97–98.

³² Пак там, л. 113–118. Протоколът е подписан на 23 ноември 1985 г. в Букурещ.

³³ Пак там, л. 110–112.

³⁴ Пак там.

На 24–28 март в Русе е първата сесия на Българо-румънската комисия, когато е приета и програма за сътрудничество за периода 1986–1990 г.³⁵ В периода 5–6 юни в Букурещ се провежда и извънредна сесия, на която е отказано, въпреки заявената от румънския посланик в България готовност, български представители да посетят химическия завод в Гюргево. Румънската страна акцентира на факта, че разполагането на Атомната централа в Козлодуй не е съобразено с международните норми³⁶. Заседанието на втората извънредна сесия, състояла се в периода 29 септември – 3 ноември 1986 г. в Русе и Гюргево, започва с информация за състоянието на околната среда на двата бряга на р. Дунав. Програмата предвижда обсъждане на методиката за замерване, разработване и приемане на единна система за незабавно взаимно оповестяване при сума на химическо или радиационно замърсяване. В края на октомври комисията продължава своята работа в Гюргево. От Русе са командироваани инж. Йордан Антонов, главен специалист от РИОПС и Вергиния Минева, ръководител лаборатория в ХЕИ, със задача „уеднаквяване методите за измерване концентрациите на вредни вещества“.³⁷ Българските специалисти не са допуснати до завода, а домакините си позволяват едностранно да променят предварително договорената програма и разговорите на експертно ниво не напредват. В резултат започват дълго протакани спорове относно методиката за регистриране замърсеността на въздуха. Не е изградена и единна оповестителна система. Неудовлетворението си от тази среща инж. Антонов споделя с началника на РИОПС Борис Цветков и двамата са единодушни – трябва да се „надникне“ в химическата лаборатория на румънските колеги. Началникът на ОУ на МВР, съпричастен на идеята, веднага издава задграничен паспорт на Цветков и служебната кола на РИОПС неочаквано паркира пред екоинспекцията в Гюргево. Съмненията се потвърждават – не се спазват стриктно току-що постигнатите договорености по методиката на замерване замърсеността на въздуха. За това своеволие професионалистът, дръзнал да разобличи некоректността на румънските си колеги, е понижен в длъжност. А дълго подготвеният двустранен документ за унифициране способите при измерване на замърсителите не е одобрен от румънската страна.

От спомените на инж. Кирил Дочев, председател на ИК на ОНС, научаваме, че „българското разузнаване внедрява агент в румънските заводи, който периодично изпращаше информация какво е производството във всеки цех, какви химични реакции протичат там, какво и колко се произвежда на ден. Тази информация беше изключително секретна и достъпна само до няколко човека“³⁸.

³⁵ Пак там, л. 129.

³⁶ Пак там, л. 53–58.

³⁷ ДА – Русе, ф. 1455, оп. 2, необработен.

³⁸ ДА – Русе, сп. № 610.

На 19 декември 1986 г. е поредната официална среща на Т. Живков с Н. Чаушеску,³⁹ на която е поставен отново екологичният проблем. Чаушеску връчва на Тодор Живков орден „Победа на социализма“.

За атмосферата на срещите на Тодор Живков и Николае Чаушеску и за водените разговори се позоваваме на спомените на двамата от участниците – инж. Иван Винков⁴⁰, първи секретар на ОК на БКП в периода 1986–1988 г. и на споменатия по-горе инж. Кирил Дочев. „На срещата в Гюргево между Чаушеску и Т. Живков – разказва К. Дочев, ... Чаушеску горе-долу каза следното: Другарю Живков, ние дишаме в Гюргево чист въздух и нашите заводи са нови и изправни. Ако има в Русе хлор, той вероятно излиза от русенските предприятия... Всичко сега звучи абсурдно, но така беше. В продължение на пет години румъните не признаваха, че хлорът, обгазяващ Русе, идва от техните заводи, правехме срещи, комисии, измервания и какви ли не глупости, но хлорът се изпускаше периодично...“ Разговорите продължават в Русе, когато Т. Живков дава думата на Григор Стоичков, зам.-председател на МС, да изнесе информация по екологичния проблем. „Чаушеску изразяваше явна досада..., – продължава разказът на инж. Дочев, – той каза, че румънската страна не приема обвиненията, но заради приятелството между двете държави ще помислят и те какви мерки да предприемат... Живков беше в много лошо настроение, умислен и угнетен... Какво повече да направя? Румъния е голяма държава, Чаушеску е много труден човек. Освен да кажа на Добри Джуров (тогавашният министър на отбраната) да пуска самолетите.“⁴¹ На въпроса на Т. Живков – „не направихме ли грешка като започнахме да строим Завода за тежко машиностроене в Русе?“, К. Дочев отговаря: „Може би грешката е в това, че предварително не беше уточнено какво точно ще произвежда този завод, за кого и кой ще купува продукцията му. И сега, когато е почти готов за производство, няма никаква поръчка, няма никакъв проект и не се знае какво ще произвежда“. Така приключва последното посещение на Т. Живков в Русе.

В резултат от разговорите на двамата партийни и държавни ръководители следва посещение през февруари 1987 г. в Стопанския комбинат за тежко машиностроене (СКТМ) Русе на първият секретар на ОК на РКП в Гюргево Йон Попеску.⁴² Във връзка с писмо на Т. Живков до Н. Чаушеску, връчено на 12 май 1987 г. от Андрей Луканов, както и предстоящата среща на министър-председателите на България и Румъния Георги Атанасов и Константин Даскалеску, се провежда извънредно заседание на Смесената българо-румънска комисия по проблемите на опазване на околната среда. Основната цел на срещата, състояла се на 15–17 юни, е да бъде продължен

³⁹ ДА – Русе, ф. 788, оп. 7, а.е. 169 – снимки от срещата Николае и Елена Чаушеску с Тодор Живков в Гюргево и Русе.

⁴⁰ Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., 194–204.

⁴¹ ДА – Русе, сп. № 620.

⁴² ДА – Русе, ф. 788, оп. 11, а.е. 22, л. 11. Посещението е на 17 февруари 1987 г.

натискът над румънската страна и да се получи на място (в комбината в Гюргево), представа за реалното положение в завода за хлор, сода каустик и солна киселина.

Както вече бе казано по-горе, около три години СР Румъния не допуска в комбината представителя на българската част от смесената комисия. В този период честотата на интензивност на обгазяванията на Русе се увеличава. Видно е, че румънската страна не изпълнява поетите обещания. Най-сетне, на 15 юни 1987 г., двете комисии се срещат в Гюргево и посещават площадка № 1 на химическия комбинат в Гюргево с производство на хлор, сода каустик и солна киселина. Фактически, от 1985–1986 г., заводът е в аварийно състояние и е работил едва с 18% от мощността си. Подчертано тенденциозно румънците заявяват, че за да спазят сроковете на реконструкция и модернизация зависи от доставката на оборудване от СССР и ГДР. Комисията вижда огромни купища корозирали тръбопроводи, канализации и др. Тежкото състояние на изхвърлянето на хлор, солна киселина и др. е обяснено не само с първоначалните проектантски грешки, но и с излизането от строя на целия завод и появата поради това на нови източници на емисия на газове.⁴³

В периода 1987–1989 г. е сключен договор за доставка от Съветския съюз за необходимите материали и съоръжения. Създадена е съветско-румънска временна работна група, която заседава на всяко тримесечие. Според Юрий Денисов, началник отдел „Союзхимекспорт“ при Министерството на химическата промишленост, същите съоръжения се използват и в СССР и те изключват изхвърлянето на хлорен газ в атмосферата.

Първият секретар на ОК на БКП инж. Иван Винков разказва за среща със съветския посланик в Букурещ, с когото местното партийно ръководство „поддържа добри връзки“: „Отначало поисках да изпратят един или двама от съветските специалисти в Русе, но техният съвет беше, че е по-добре разговорите да бъдат в Букурещ, за да не пресичат границата и да стане достояние, че са идвали насам. Затова срещата се проведе на специално място в Букурещ... Тяхното заключение беше, че не може да се направи нищо съществено, за да бъде населението от двата града спокойно. И затова ние също информирахме центъра, главно поддържахме връзка с Григор Стоичков, който беше съпредседател на българо-румънската комисия за икономическо и научно-техническо сътрудничество... И чрез посолството на Съветския съюз в Букурещ мисля, че постигнахме немалко“.⁴⁴ В началото на 1988 г. на регулярно посещение в Русе идва Виктор Шарапов, извънреден и пълномощен посланик на СССР в България. Местните ръководители го запознават с развитието на българо-румънския екологичен проблем и очакват съдействие от страна на Кремъл за благоприятно разрешаване на сложния казус. Съветският дипломат се среща и с ръководството на Стопанско обединение „Тежко машиностроене“.⁴⁵ Според инж. Ив. Винков „това даде много бърз ефект – защото не мина и година и

⁴³ ДА – Русе, ф. 5Б, оп. 12, а.е. 58, л. 1–8.

⁴⁴ Антонова, В., Д. Каменова, Демонтаж..., 197–199.

⁴⁵ ДА – Русе, ф. 788, оп. 11, а.е. 22, л. 2.

Съветския съюз официално прекрати договора за изкупуване на тази продукция, преди това спря работата по техническата помощ за така нареченото оздравяване на завода“. Михаил Горбачов изпраща за шеф на съветската мисия у нас ген.-лейтенант от КГБ Виктор Шарапов с цел повече подкрепа на инакомислещите и дипломатически натиск за ускоряване политическите промени в България.

По време на официалното посещение на Н. Чаушеску в София от 7 до 9 ноември 1987 г. българското правителство категорично заявява, че екологичната ситуация в Русе е приоритетен въпрос, от който зависи цялостното развитие на отношенията с Румъния.⁴⁶ В лична неофициална среща, по време на заседание на страните от Варшавския договор, проблемът с хлорните обгазявания отново е на дневен ред. Информация за разговора между Т. Живков и Н. Чаушеску е изпратена в ОК на БКП в Русе. Позоваваме се отново на първият секретар Ив. Винков, който цитира по памет част от текста: „Ако ние за кратко време от тук нататък, другарю Чаушеску, не решим проблема за Гюргево и Русе за обгазяването, трябва да си вземем шапките с вас и да си отидем. Иначе хората ще ни свалят“.⁴⁷ Според Уолтър Бейкън, доцент по политическите науки на университета в Небраска, с екологичния проблем Русе – Гюргево тесните връзки между Чаушеску и българския ръководител Т. Живков, продължили 15 години, са сериозно наранени: „Живков беше единственият приятел на Чаушеску. Те работиха заедно твърде отблизо. Но Чаушеску е пречка за всеки“.⁴⁸

И една любопитна подробност – за периода 1965–1987 г. „бащите“ на румънския и българския народ Тодор Живков и Николае Чаушеску се „целуваха братски“ 39 пъти.⁴⁹

ПЪРВИТЕ ПРОТЕСТИ

Всички сигнали, изпращани от местните ръководители до съответните държавни структури, преговорите на българското правителство с румънското, както и данните за замърсяване на въздуха са засекретени. Забранено е на медиите да се огласява каквато и да било информация, а това мълчание създава у местните жители чувство за пълно недоверие към управляващите, безпомощност, обреченост, притаен гняв.

Обгазяванията зачестяват: от 26 големи хлорни отравяния на въздуха през 1982 г., 1983 г. – 33, 1984 г. – 56, 1985 г. – 50, 1986 г. – 63, през 1987 г. вече са 128 броя, т.е. през ден! Наблюдава се и ръст на заболяемостта – докато през 1980 г. в местната болница са регистрирани 49 449 случая на заболявания на дихателните пътища при деца до 14-годишна възраст, то

⁴⁶ Русенският комитет..., с. 364.

⁴⁷ Антонова В., Д. Каменова. Демонтаж..., с. 204.

⁴⁸ ДА – Русе, ф. 1458, оп. 1, а.е. 21 – статия в: *Bernstein, Yonas. Ceausescu's Policies Alienate Allies. World. Romania. Insight. USA*, 2 май 1988 г., 38–39.

⁴⁹ ДА – Русе, ф. 1455, оп. 1, а.е. 64 – специално приложение на бюлетин на БТА. Дати и събития. Хроника на един обгазен град, декември 1991.

през 1986 г. техният брой е нараснал на 86 228. При възрастните картината е същата – от 27 063 през 1980 г., на 62 138 регистрирани заболявания за 1986 г.⁵⁰ По данни на Министерството на народното здраве през периода 1986–1987 г. в дните с обгазяване, броят на прегледаните лица е два пъти по-голям от дните, в които концентрациите на хлора и минералните киселини са в рамките на ПДК. Обикновено в повечето от дните с обгазяване, концентрацията на хлора в атмосферата превишава 1–1,5 пъти ПДК, а минералните киселини са 2 до 3 пъти над ПДК. По това време около 20 000 граждани не живеят постоянно в града.⁵¹ Тези данни официално са изнесени за първи път през 1987 г. пред делегатите на годишната отчетно изборна конференция на русенската общинска партийна организация. На 4 септември 1986 г., шест години след началото на обгазяванията на Русе и многократните сигнали до държавните институции за тревожните тенденции в стойностите на замърсяване на въздуха над града, комунистическото правителство издава Разпореждане № 25 на Бюрото на МС⁵² за опазване на околната среда.

Утежняващата се екологична обстановка силно тревожи русенци, тя се превръща в предмет на постоянни обсъждания, зараждат и първите единични протести – мъж се движи по улиците с противогаз, друг си е направил маска, на която пише „Мир на белите ни дробове“. „На 22 октомври 1987 г., в два часа по обед, през широкия площад на Русе мина човек с противогаз на главата – така започва „Хроника на едно задушаване“ на писателя Георги Мишев. Той гостува ежегодно в Русе като член на групата писатели при профсъюзите „и всяка есен прекарвахме по десетина дни из тоя край в срещи и разговори по фабрики, училища, библиотеки. Но през последните есени разговорите нещо не вървяха... На някои места ни казваха направо, без дипломация: „Какви писатели сте, нито ред не написахте досега за хлора“. Тогава за първи път Г. Мишев чува термина „русенски бял дроб“, който „прилича на надупчените метални парапети покрай Дунава“, както и изпълнените с тъжна ирония изрази – „Ние сме Хлориада“ или „Хлоренция на Дунава“. А местните ръководители, озъртайки се уплашено, признават, че дори им е забранено да коментират този въпрос. По повод на човека с противогаса „отговорна другарка“ от ОК на БКП е категорична: „Не трябва да позволяваме на някои объркани хора да смущават населението“. Разказът му продължава с безуспешните опити да публикува текст за обгазяването под формата на фейлетон, но навсякъде получава отказ, включително и от сп. „Лов и риболов“. Търси среща и с министър-председателя Георги Атанасов, но разговорът остава без резултат – за правителството са по-важни българо-румънските отношения!⁵³ Но следва оптимистичен разговор с кинодокументалиста Никола Ковачев –

⁵⁰ ДА – Русе, ф. 1455, оп. 1, а.е. 16, л. 5, 7, 11–14 – доклад на д-р Евгени Назъров, главен лекар на Първостепенна окръжна болница – Русе, за заболяемостта във връзка с екологичната обстановка в града. Русе, 12 февруари 1988 г., с приложени таблици.

⁵¹ *Пак там*, а.е. 64 – специално приложение на бюлетин на БТА...

⁵² ДА – Русе, ф. 5Б, оп. 12, а.е. 58, л. 125–130.

⁵³ *Антонова, В., Д. Каменова, Демонтаж...*, с. 209.

„отчаян оптимист в битката с тоталитарната система“, който споделя с писателя за работата на млади колеги по филма „Дишай“ „сега монтират, в пълна тайна естествено...“⁵⁴. По-късно писателят ще бъде избран на председател на Обществения комитет за екологична защита на Русе (ОКЕЗР).

Инициатори и организатори на първите протестни демонстрации в България са озеленителките от СП „Паркстрой“ – Цонка Букурова, Дора Бобева, Вяра Георгиева, Стефка Монова, Евгения Желева и Албена Спасова, а датата на първата демонстрация уточняват заедно с партийната секретарка на предприятието – агроном Стела Костова. Те сформират неформална група на приятелски и професионален принцип, свързани на основата на взаимна симпатия и допадане по характер, начин на мислене и сходна ценностна система. Така се ражда „Движение за самозащита на Русе“, което на 28 септември 1987 г. публично заявява гражданската си позиция. Движението възниква от силната воля на конкретни живи хора, които имат естествена потребност да се обединяват за решаването на общ проблем – да спасят своя град от хлорните обгазявания.

„Бяха минали пет години на обгазявания от Гюргежките заводи и се чудехме как толкова време мълчахме – разказва Цонка Букурова, неформален лидер на Движението. Бяха безбройни дни, седмици, години хлорни обгазявания и да търпим лицемерието на правителството, което не признаваше този проблем. Ние бяхме обречен град, чувстваше се безнадеждност, но на никого не му минаваше през ум да се организират демонстрации. И ние решихме – непримирими, обикновени жени, не можехме повече да търпим. Работата ни е такава – професията ни е да създаваме, изграждаме, поддържаеме зелената система на града. Страстно обичахме професията си..., искахме да радваме хората с хубави зелени площи... и страдахме като виждахме, че вследствие на обгазяванията се забелязваше мутация при растенията, нашите работници припадаха, събирахме умрели птички.“⁵⁵

От дистанцията на времето те обобщават мотивите за дръзкото си решение със следните аргументи:

– Работят в „завод на открито“ и когато всички затварят врати и прозорци, за да не прониква в стаите стелещата се задушлива миризма, те, и особено работниците им, са навън, дишат трудно, кашлят, кървят очите им, а някои припадат;

– Ежедневно виждат майки с малки деца на ръце по спирките, в очакване на спасителния автобус, да закриват с кърпички нослетата на беззащитните си рожби: „Чудовишно е!“ – мислят те. В същото време притичват ученици, също с кърпички или червени връзки на лицето. „Докога?“ – се питат;

– Забелязват, че ятата птици са на изчезване и на определени места намират мъртвите им телца в градините;

⁵⁴ Мишев, Г. Хроника на едно задушаване. – Еко. Приложение към библиотека „Екологичен свят“. С., 1990, кн. 1, 5–14. Вж. и: Мишев, Г. Мир на страха ни. Бележки под линия. С., 2014.

⁵⁵ Антонова, В., Д. Каменова, Демонтаж..., с. 22.

– Наблюдават мутации на декоративната растителност, а колегите им от сектори „Разсадници“ и „Цветопроизводство“ не събират вече семена от русенските паркове и градини, защото дървесно-храстовата и цветна растителност не е плодonoсна, а там, където има семена, няма кълняемост. И възниква тревожният въпрос: „Какво става с хората тогава?“ Отговор получават години по-късно, когато д-р Назърров, началник на Окръжната болница, лично им предоставя доклад със собствените си проучвания за степента на заболяемост на русенското население;

– Постоянна практика е станало през зимните месеци да се засажда (с помощта на багери и кранове) едроразмерна растителност с цел да се скъси времето за израстването им и дърветата веднага да изпълняват функцията си на „чистачи“ на лошия въздух. Но ето и чудовищният парадокс! Оказва се, че най-неподходящото място за престой по време на обгазяване и няколко дни след това са градските градини и паркове, където дърветата задържат в короните си тежкия хлорен газ, понякога до следващото обгазяване. Тотално объркване за паркостроителите и за кой ли път – „Трябва нещо да се направи!“ Как да се справят с хлора, който се задържа под склопа на дърветата и там въздухът не може да се обезгази и изчисти?⁵⁶

Конкретен повод за организираня на 28 септември 1987 г. първи протест е общоградско тържество. Ежегодно, на 23 септември, девет-десетгодишните ученици тържествено са приемани в пионерската организация „Септемврийче“ и се заклеват „да се борят всеотдайно за делото на Българската комунистическа партия“. И в този ден, когато всички третокласници са изведени на площада, над града отново се стеле тежък, отровен, задушлив газ. Децата поглъщат хлорните газове, кашлят, някои припадат, други свалят червените връзки, за да ги използват като противохлорни маски, но никой не смее да прекрати церемонията.

Кадри от тържеството на 23 септември е заснел инж. Владимир Илиев. Камерата му е уловила пионерчета, които са поставили на лицето си току-що връчените им червени връзки, за да се предпазят от задушливата миризма; млада майка, с дете на ръце, грижливо е сложила кърпичка на лицето му. Триминутното филмче е представено на Седмия национален фестивал на любителските кино клубове в Бургас. И докато зрителите и журито гледат филма „Аромарама“, русенските кинолюбители пускат в салона и димка с миризма на хлор.⁵⁷ Режисьорката Малина Петрова, председател на Кабинета на младите филмови дейци и член на журито признава: „И между многото – филмът на Русенския кино клуб, истински ме потресе – град Русе е обгазен, възрастни и деца се движат по улиците с кърпи на устата и носа, хората са в беда, но няма сила, която да спре този ад – беше повече от филм, беше зов за помощ! Не знам за другите, но аз лично, се засрамах, че това се случва в голям български град само на 200 км, не на другия край на планетата и

⁵⁶ *Так там*, с. 23.

⁵⁷ *Илиев, В.* Алтернативното кино в Русе. Русе, 2014, 126–128.

аз не знам нищо“.⁵⁸ Филмът не е сред наградените (по-късно председателят на журито признава на автора, че е имало натиск от службите да бъде дисквалифициран), но всички присъстващи усещат трагедията на най-големия български дунавски град. Проблемът, за който е забранено да се говори и пише, е поставен в публичното пространство, табуто се пропуква. И докато Малина Петрова търси подходящ начин да бъде показан русенският любителски филм в Дома на киното по време на организираните от Кабинета на младите филмови дейци дискуссионни срещи, нейни колеги вече са започнали работа по документалния филм „Дишай“.

Озеленителките от „Паркстрой“ решават, че повече няма да търпят. Събират се след работа, заклеват се пред библията и решават да организират демонстрация. Разпределят си задачите: в базата, намираща се на т.нар. „Американско пазарче“ и наричана от тях „Острова на свободата“, където технически ръководител е Цонка Букурова, се пишат плакатите; от базата на ул. „Лисец“ се обаждат по телефона и чрез профпредседателите на предприятията канят всички на мирна демонстрация за чист въздух. А в дните на трескава подготовка обгазяванията не секват. На 25 септември кореспондентът на БТА в Русе Пламен Атанасов изпраща следните редове: „Сигнал! Расте тревогата в Русе. Вече трети ден (сряда, четвъртък и петък) от ранно утро до към 10,00–10,30 часа най-големият крайдунавски град се обгазява силно с хлор от съседните химически заводи в Гюргево. По данни на ХЕИ само през септември обгазяванията са 11... За жалост картината не може да бъде допълнена с данни за концентрацията на хлора, тъй като те са секретни... Тревожни и остри са обажданията на гражданите..., че Русе е нещастен град... Не са редки сравненията с годините през войните, когато са употребявани бойни отровни газове...“.⁵⁹

На 28 септември, понеделник, спешно са привикани партийните секретари на предприятията и им е наредено да не допускат никакви действия; порталите на заводите да се затворят; да се забрани на работниците и служителите да напускат работните си места. Но организацията вече е създадена и нищо не може да спре протеста. „Решихме с Цонка да тръгнем двете – разказва Дора Бобева. Тръгнахме към площада... Впечатли ме нещо – тишината. Заставахме на площада, офицерите срещу нас... Когато дойде ремаркетото с плакатите, като че ли на нас ни олекна. Раздадохме ги, заставахме прави, направихме няколко крачки, обръщаме се и виждаме, че към нас се присъединяват повече хора. В един момент казвам на Цонка: „Получи се!“ Видяхме го, усетихме го.“⁶⁰ Под силния натиск на гневните скандирания на събралото се множество партийното ръководство е принудено да запознае гражданите с мерките, които взема правителството за нормализиране на обстановката. Секретарят на ОК на БКП Иван Андреев уведомява протестиращите, че на 25 септември, в деня на поредното силно обгазяване, председателят на Министерския съвет е

⁵⁸ Петрова, М. Войводите бяха със заешки сърца. – <http://www.marginalia.bg/analizi/voyvodite-byaha-ss-zaeshki-srtsa-1989-ta/>, пос. на 25 юни 2019 г.

⁵⁹ ДА – Русе, ф. 1455, оп. I, а.е. 31, л. 3

⁶⁰ Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., с. 151.

върчил протестна нота на румънския посланик в София; че се водят преговори с румънската страна производството на хлорни продукти да бъде преустановено; че се подготвя среща на двамата партийни и държавни ръководители и пр. Секретарят на ОК на БКП често е прекъсван от неодобрителните, гневни възглasi на събралото се множество, недоволно от безрезултатните действия на правителството. Следва уводна статия в местния ежедневник със заглавие „Съвместни усилия за опазване чистотата на въздуха. Съвещание с партийния, стопанския и обществен актив на Русенската община“, с която читателите най-подобно се информират за срещата на първият секретар на ОК на БКП Иван Винков с ръководството на Гюргевския окръжен комитет, на която е „била показана готовност за преодоляване на проблема и пълно разбиране по отношение искането на русенските ръководители“; за разговорите между държавните лидери и пр.⁶¹ и нито ред за протеста на гражданите.

Първата публикация в централния печат е статията на Евтим Евтимов „Въздух за гласността“ във в. „Литературен фронт“. След кратък коментар на екологичната обстановка в страната, авторът акцентира на случващото се в Русе: „Защо над този проблем виси облакът на едно неумолимо табу? Защо нашият печат предпочете да мълчи само в името на дружбата, а не в името на живота?“ Без да споменава думите „протест“ и „демонстрация“, вестникът за първи път информира читателите си, че „хората излязоха на градския площад с призива „Дайте ни чист въздух!...“.⁶² Докато официозите все още мълчат, хумористичният вестник „Стършел“ демонстрира веднага своята съпричастност със статията на Найденов Илиев „Там где птичките не пеят“⁶³. Дори официозът, вестник „Работническо дело“, е принуден на 14 ноември да публикува кратко съобщение за поредното обгазяване.

За протестите в Русе научават и в Киноцентъра. В неформален разговор със свои приятели режисьорът Юрий Жиров и сценаристите Виолет Цеков и Георги Аврамов научават за необичайно събитие в Русе – протест в центъра на града, пред Партийния дом. В началото на октомври авторите на бъдещия филм „Дишай“ пристигат в Русе за да се срещнат с организаторките от „Паркстрой“. Режисьорът Юрий Жиров разказва, че по това време е започнал работа по филм със заглавие „Лице“, „в който исках да открия сред най-разнороден материал от живота белезите на борба за гражданска самоличност“. Но дочуват за събитията в Русе и двама сценаристи веднага посещават града, „и като се върнаха разказаха, че там е истинска трагедия, че с хлорните облаци от север сериозно е застрашено здравето и дори животът на хората, особено на децата.“⁶⁴ Цонка Букурова със сълзи на очи си спомня този миг, в който приема с изненада и благодарност да работи с екипа. Уговорката е ясна – при следващи тежки замърсявания на въздуха и организиране на протести, снимачният екип ще има готовност веднага на пристигне в Русе. И само няколко седмици по-късно, на 3 ноември, е поредното обгазяване,

⁶¹ в. „Дунавска правда“, № 231, 2 окт.; № 237, 9 окт.; № 238, 10 окт. 1987.

⁶² в. „Литературен фронт“, № 42, 15 окт. 1987.

⁶³ в. Стършел, № 2176, 23 окт. 1987.

⁶⁴ Иванова, С. Интервю с Юрий Жиров. – Филмови новини, № 1, 1990, с. 5.

но докато скипът пристигне от София хлорните облаци са се разпръснали. Организаторките на протестите решават, че „момчетата трябва да си свършат работата“ и започва трескава подготовка – пишат плакати, обаждат се по телефоните. Вече е много по-лесно – трябва само да се подаде сигнал и хората веднага ще се съберат. Но и служителите на МВР вече внимателно наблюдават действията им. Най-неочаквано директорът и партийният секретар на СП „Паркстрой“ идват в базата на „Американското пазарче“ с аргумента, че площадът ще бъде блокиран от милиция и демонстрация не може да има. Въпреки предупрежденията, на 11 ноември, в 14,00 ч., протестиращи граждани с плакати застават пред общината. Броят им според кореспондента на БНР Любен Антонов е 100, а според една организаторките – Евгения Желева, участниците са около 300. Телевизионният екип основателно се страхува, че няма да получи разрешение за видеозаснемане на протеста и внимателно е обмислил стратегията си – докато режисьорът Юри Жиров и редакторката Маргарита Николова обясняват на местното ръководство, че са командирани в Русе, за да бъде заснет филм със заглавие „Лице“ и случайно са попаднали на събитието, операторът Огнян Логофетов вече е записал първите документални кадри от протестите. Любен Антонов разказва за срещата в кабинета на кмета, където е и началникът на ОУ на МВР Веселин Енев: „Оказа се, че са поканили намиращия се в момента в Русе по стечение на обстоятелствата снимащ демонстрацията екип от студия „Екран“ на БНТ – режисьора Жиров и редакторката Маргарита Николова. Те заявиха, че просто заснемат случката, а кога ще се използва материалът и дали въобще ще се използва, това е в компетенцията на други органи. Обясних и аз на кмета, че това е добро съвпадение и на екипа на студия „Екран“ може само да се благодари...“⁶⁵ Нито местното ръководство, нито служителите на реда, нито дори протестиращите, които задават своите неудобни въпроси на кмета, никой не знае, че демонстрацията е организирана набързо, специално за телевизионните камери. Веднага след това „случайно“ попадналите в града телевизионни журналисти и оператор присъстват на организирано, също специално за тях, профсъюзно събрание в „Драгажен флот“. Така, съвсем не случайно, телевизионните камери запечатват първите уникални кадри за бъдещия филм „Дишай“. За първите преживени мигове с протестиращите русенци Юри Жиров разказва: „Като ги гледах с тяхната решителност, с плакатите, много ясно усетих: те просто тръгнаха. Вече нямаше съмнение, че това не е епизод от започнатия филм („Лице“), а е отделен филм за Русе.“⁶⁶

ХУДОЖЕСТВЕНАТА ИЗЛОЖБА „ЕКОЛОГИЯ '87“

Младите русенски художници решават по свой начин да изразят протеста си към трагедията на своя град. В периода 9 декември 1987 г. – 22 януари 1988 г. те експонират художествената изложба „Екология '87“. Организатори са Михаил Бешев, председател на групата на младите художници и комсо-

⁶⁵ Антонова, В., Д. Каменова, Демонтаж..., с. 40.

⁶⁶ Иванова, С. Интервю с Юри Жиров..., с. 6.

молският секретар Пламен Монеv. Авторът на идеята М. Бешев поканва всичките си колеги, но се включват предимно младите. Участват Володя Кенарев, Антон Софев, Михаил и Райна Бешеви, Пламен Монеv, Виржиния Пенчева, Ясен Янков, Роберто Андреев, Златка Стойкова, Александър Димитров, Делян Хубеноv, Владо Христов и Кънчо Кънев.⁶⁷ Поставена е тетрадка за впечатления, в която пишат отзиви за изложбата 325 посетители, както и кутия за анонимни мнения, които за съжаление не са запазени. Посетители се тълпят пред малката изложбена зала, изразяват подкрепа и възхищение от смелостта на художниците да поставят така открито проблема с екологичното замърсяване на града и пораженията върху здравето на жителите му. Подписват се студенти, срочно военнослужещи, гости от Хасково, Плевен, София и др. градове. Ученици от средните и начални училища пишат в тетрадката: „Искаме да растем в слънчеви и чисти дни“, „Не на хлора! Мир на белите ни дробове!“, „Не бива Русе да е първата най-голяма жертва на химията“ и пр. Адриян на 7 г., Митко и Илиян по на 9 г. призовават: „Искаме чист въздух, а не хлор! Молим Ви добри хора!“ Студент от Русенския университет с уважение възкликва: „Ех, да имаха всички вашата смелост!“ Много посетители вписват имената и адреса си, но някои се подписват и така: „все още дишащ русенец“; „майка на две често боледуващи деца“; „стискам Ви ръце и съм солидарен с Вас, докато все още дишам“. Група майки изразяват вълнението си с думите: „Страшно е! Благодарим Ви мили хора за потреса – вашите минути истина!“, „Русенските художници доказаха, че са на мястото си. Остава да го докажат и някои ръководители на града, заспали летаргичен сън“; „Браво за гражданската смелост и съвест!“; „Чудесна е! И тъжна!“; „Творбите са силни, и въздействащи, смели и честни!“; „Най-истинската изложба, която съм виждал!“; „Ръкопляскам Ви!“; „Боли от истината, но боли повече от мълчанието!“; „Достоверно! Страшно! Жестоко!“; „Плаче ми се!“; „Изумително! Силно потресаваща изложба, въздействаща директно върху чувствата и мислите! Надявам се изложбата със своя мълчалив протест да събуди съвестта на ръководните фактори!“; „От всякъде се носи SOS! Спасете нашите души!“; „Раздаването на „Паметки за поведението на населението при обгазявания с хлор“ няма да спасят населението на града“; „Борба да не се превърне Русе в град призрак, град без живот! Обичаме те Русе!“ и пр. Някои признават, че идват за трети път, други призовават Бог – „Един град умира... Спи ли Бог, о Бог не чуе ли?“; баба Мария пише: „Творци, Вие сте като воители на своя пост! Дерзайте!“, а една майка простичко пита – „Имам 5-годишна дъщеря и изпаднах в ужас, когато ѝ прочетох книгата за татко Барба и по-точно картината, когато хората се разхождат с противогази по земята. Как да ѝ обясня картината, като си представям, че след време и в Русе ще бъде така?“. „Развълнувани сме до болка“ – споделят озеленителките от „Паркстрой“, организирали първите демонстрации срещу обгазяванията на града. И едно откровено опозиционно мнение: „Какво беше спечелено с шест години мълчание? Нима само чрез спонтанни митинги могат да бъдат

⁶⁷ ДА – Русе, ф. 788, оп. 7, а.е. 68 – снимки от откриване на изложбата; творбите не са запазени.

решени редица проблеми на този град и тази страна? Изглежда имаме нужда от независими, а не казионни организации, като „Грийнпийс“ и Партия на зелените. Априо! „Юниън Карбайд“ бе осъдена и заплати обезщетение на жертвите в Бхопал. Нима животът на българските граждани не струва нищо?“ Не липсват и предложения – да се издаде каталог с репродукции от всички творби, изложбата да обиколи цялата страна, да се експонира в София, в сградата на Държавния съвет, да се заснеме от телевизията, да се покаже в Гюргево и Букурещ, както и в други държави, а картината на М. Бешев „Реквием за Русе“ да се изпрати в Москва и се закачи в залите на сградата на СИВ.⁶⁸

На 21 януари 1988 г. председателят на Съюза на българските художници (СБХ) и русенски депутат Светлин Русев пише в книгата за впечатления: „Изложбата е силна! Истината е зловеща! Съдбата на Русе е изпитание за цялата нация и за правото ни да се наричаме българи!“ Председателят на местното дружество на писателите Здравко Кисъв призовава: „...Известно е, че писателите по света са в първите редици на борбата за опазване на околната среда. Намесата на съветските писатели успя да спаси езерото Байкал..., писателската дума трябва да бъде изречена в името защита на природата, мира и човека“. През януари той изпраща открито писмо до председателя на Съюза на румънските писатели Р. Д. Попеску и пише „Публицистична поема“, която е прочетена на 8 март в Дома на киното, когато се създава ОКЕЗР.⁶⁹

Дни след приключване на изложбата, специално за да види картините, в Русе пристига и американският посланик, а отзив за нея е излъчен и по Би Би Си! Предвидено е изложбата да бъде показана и в зала „Отечество“ в София. На 5 февруари Св. Русев внася в УС на СБХ писмо-призив на българските художници до творческите съюзи, което е публикувано и във в. „Народна култура“⁷⁰.

Партията-държава силно толерира изобразителното изкуство като на практика е и негов единствен меценат. Тя иска високопрофесионално изкуство, осигурява „творческа свобода“ и „материална обезпеченост“, но в рамките на идеологическата лоялност. Затова не е случайно, че погромът дойде точно когато художниците заемат явна и недвусмислена позиция по политическия проблем „Русе“ и стана ясно, че хората напълно ги разбират, независимо от разнообразните изразни средства. В момента, в който художниците се обвързват с остър социално-политически проблем и посланието им бе разбрано, стана ясно, че на тях им е нахлузена ризницата на „свободата и независимостта“.⁷¹

⁶⁸ ДА – Русе, ф. 1455, оп. 1, а.с. 32, 77 л.

⁶⁹ ДА – Русе, ф. 1523, оп. 1, а.с. 23, л. 1–8.

⁷⁰ в. „Народна култура“, № 7, 12 февр. 1988 г. В юбилейната си ретроспективна изложба през 1993 г. Св. Русев излага и две картини, посветени на русенския екологичен проблем – „На кея“ и „Посвещение на Русе“.

⁷¹ Кабакчиева, П. Груповото осъзнаване – в търсене на проблема. За парадокса на груповото осъзнаване на художниците. – В: Годишник на СУ „Кл. Охридски“, ФФ, книга-социология. Т. 83, С., 1990, 28–36.

ДЕМОНСТРАЦИЯТА НА МАЙКИТЕ С ДЕТСКИТЕ КОЛИЧКИ

В началото на февруари 1988 г. положението в града е много тревожно. На 4 февруари сутринта между 7,00 и 8,00 ч. започва процес на рязко намаляване на видимостта (до 5–10 метра). Отново, за кой ли път, е почувствано въздействието на силно задушлив и дразнещ очите, кожата и дихателните пътища газ. Веднага са повикани румънски специалисти в Русе, за да се измери степента на обгазяване. След четири дни поредни обгазявания на 8 февруари пред кметството протестират около 50 човека с плакат „Дайте ни чист въздух“. Предишния ден по обяд майка с две деца е припаднала от задушаване, а едно дете на 2-годишна възраст е посиняло и дишането му е станало мъчително.

На 10 февруари се провежда четвъртата, най-голяма демонстрация. Доверието към възникналото през есента на 1987 г. Движение за самозащита на Русе расте – на площада се събират над 2000 души. Плакатите са написани, пристигнал е и телевизионният екип на студия „Екран“, който вече предварително е разположил на площада снимачната си техника. Организаторките очакват силна милиционерска охрана и проблемът е как да внесат плакатите. Изобретателната Вяра Георгиева ги слага в бебешката количка на внука си и приканва майките, излезли на разходка с децата си, да се присъединят. „Това беше много вълнуващо – разказва Вяра, ... като че ли се плъзгах с количката и съобщавах на майките да тръгнат с нас. Гледах ги и отначало не знаех дали ще се навият, защото все пак битуваше този страх в хората. Опасенията ми бяха неоснователни – те се обединиха и всички застанаха там.“⁷² Така е организирана емблематичната демонстрация на майките с детските колички. Протестиращите обикалят площада и спират пред Партийния дом, където току-що са пристигнали за среща с местния партиен и стопанския актив Гриша Филипов, член на Политбюро и секретар на ЦК на БКП и първият секретар на Областния комитет на БКП Петър Петров.⁷³

Атмосферата на случващото се на площада пред Партийния дом можем да усетим от разказа на участниците:

Цонка Букурова, лидер на Движението за самозащита на Русе: „Стигаме пред Партийния дом. Започваме да скандираме: „Ще чакаме упорито!“ Повтаряме няколко пъти, никой не излиза от Партийния дом. Вероятно чакат да се разотидем, може би са били изплашени, но признаци на живот няма. Ние продължаваме: „Демонтаж!“ „Съд в Хага!“ и други страшни лозунги, но ни вест, ни кост! Много по-късно, може би след 15 минути, на нас ни се виждаше цяла вечност, излизат Гр. Филипов и П. Петров, техни величества, ухилени, щастливи, само липсваше килимчето, по което да стъпват, виждат ядните ни физиономии, ние вече сме толкова вкиснати, толкова набрали отрицателна енергия от всичко това, че мислехме, че с поведението си можем

⁷² Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., с. 154.

⁷³ ДА – Русе, ф. 1455, оп. 1, а.е. 35 – снимки от срещата на Гр. Филипов с протестащите. ОблК на БКП тогава се намираше в Разград.

да ги отровим. На Гриша Филипov секна усмивката на лицето му, почна да пита на развален български, почти на руски, какво е станало? Ние започнахме да скандираме... Имах чувството, че беше правена репетиция и аз самата не можех да си обясня как ставаше всичко толкова организирано... Същата вечер след демонстрацията, чухме, че Гриша Филипov е извикал целия партиен актив и ги е наругал и им казал: „Как не ви е срам, една шепа жени са организирали толкова хора, довели си и телевизията, а вие не можете един мегафон да ми осигурите!“ Ние поканихме студия „Екран“ и всички се възхитиха от оператора Логофетов, като че всичко е било по сценарий.“⁷⁴

Режисьорът Юрий Жиров: „Страшно беше да чуваш как питат: няма ли някой в тази сграда и никой не излиза... Операторът Огнян Логофетов е уловил отражението на демонстрантите в стъклата – от сенките им върху тази символична сграда естествено се получи един изобразителен акцент... Възхищавах се на тези хора, които не позволиха на Гриша Филипov да се измъкне с обичайната демагогия на режима тогава. Не се подведоха нито за миг и всеки път, когато той се опитваше да ги излъже, те не му позволяваха да продължи. Дължаха се съдържано и овладяно, поставяха въпросите си точно, без да се разпиляват в анархистични протести, без да се поддават на случайни неосъзнати импулси“.⁷⁵

Иван Иванов, фотограф: „...Не помня кой точно ми е дал информацията, но аз бях готов да снимам на този митинг... Там, пред общината, имаше само старши офицери, нямаше обикновени старшини, бяха майори, подполковници. Това не беше случайно... Тези офицери бяха местни хора. Те много добре знаеха каква е ситуацията... Но на демонстрацията, на която беше Гриша Филипov, последната, преди падането на режима, имаш големи проблеми с личната му охрана. Искаха да конфискуват апарата ми. Две възрастни жени тогава ме защитиха много юнашки... Започна обаче едно освиркване на Гриша Филипov, когато той каза в типичен тоталитарен стил, че трябва да потърпим още малко в името на дружбата. Така беше отвлечено вниманието на охраната от моята апаратура.“ На Седмия национален фотоконкурс с международно участие, в Сливен, снимката на Ив. Иванов „Русенска хлориада“ печели първа награда в раздел „Опазване на околната среда“.⁷⁶ „Когато отидох, журито вече си беше свършило работата, резултатите бяха оповестени, но изведнъж се е разчуло за какво точно е наградата и някои от кадрите на БКП решили, че на това не бива да се дава гласност... След като приключи официалната част, всички си получиха наградите, а мен ме повикаха зад паравана и там ми връчиха наградата с пожелание повече да не правя такива снимки“.⁷⁷

Надя Петрова, майка с детска количка: „Мина доста време и тогава от партията излязоха важни за онова време особи, които се усмихваха, но бързо разбраха, че се държат изключително неадекватно и че тук става нещо

⁷⁴ Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., с. 147.

⁷⁵ Иванова, С. Интервю с Юрий Жиров..., с. 5

⁷⁶ ДА – Русе, ф. 1455, оп. 1, а.е. 38, л. 3.

⁷⁷ Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., с. 189.

неочаквано за тях. Тогава тяхната привидна добронамереност се превърна в отбранителна позиция. Те дори не знаеха какво да кажат на всички тези хора, които се бяха събрали. Не за първи път демонстрираме русенци, а за четвърти и би трябвало вече да има някаква позиция, някаква защита на нашите искания, която да бъде формулирана от държавата... Аз лично разбрах, че положението е безнадеждно същата вечер, когато в новините нямаше абсолютно нищо за това, което се случи. Бях безкрайно изненадана⁷⁸.

Цолка Генова, главен редактор на Радио „Русе“: „През времето, когато говоренето за въздуха, който дишаме, беше табу, бях не само съпричастна към проблемите на екологията на моя град, но и правех всичко възможно да давам гласност, да провокирам, защото винаги съм била убедена, че думите трябва да водят към действие. През този период се провеждаше ежегоден национален конкурс, организиран от Българското радио на тема екология. Въпреки забраната да се говори за въздуха на русенци, скипът на Радио „Русе“ подготви предаване за участие в конкурса. Аз предвидливо бях направила презаписи на ленти на радиопредаването със заглавие „Въздухът, който дишаме“. Преди представянето на самия конкурс предаването беше излъчено в ежедневната ни програма. Веднага бях привикана за обяснение в ОК на БКП. Беше ми отправена заплаха за наказание. ...От страх за себе си, представителите на комисията от Българското радио, скриха нашето предаване и не го допуснаха до участие. Стана скандал. Аз бях успяла да дам презаписите на колегите си от по-големите градове в страната... След като забраната да се говори за въздуха на Русе падна изведнъж, се оказа, че нашето „Арестувано предаване“ беше спечелило конкурса. Имахме и награда.“⁷⁹

Пламен Атанасов, кореспондент на БТА: „От няколко дни анонимни обаждания „известяваха“, че на 10 февруари (сряда), ще има нова мирна демонстрация... За разлика от предишните три мирни демонстрации сега скандиранията на гражданите не стихваха: „Днес 1000 – утре 200 000“, „Не щем да бъдем обречени“, „На съд в Хага“, „Актуална антена в Русе“ и др.“ Кореспонденцията завършва с уточнението, че „лично др. Филипov каза информация за демонстрацията да не се излъчва“.⁸⁰

Любен Антонов, кореспондент на БНР: „Демонстрацията на майките с количките няма да забравя никога. Целият площад... беше препълнен с хиляди хора. Когато наближи кулминацията на тази демонстрация нас журналистите ни затвориха в една стая на Партийния дом... Поканиха ни на среща-разговор, деликатно казано... Тогавашният член на Политбюро Гриша Филипov размаха една от тези наши информации, които са стигали до членовете на Политбюро на ЦК на БКП. Тя беше на колегата от БТА. Размаха я и викна: „Ето, вижте какво пишете за Русе, за трагедия, за екология. Няма такова нещо!“ Колегата се смути аз се обадох: „Извинявайте, но това е информация за служебно ползване. Това не е публикувано никъде и няма да се публикува. Вие знаете

⁷⁸ Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., с. 181.

⁷⁹ ДА – Русе, ф. 1455, оп. 2, необработен.

⁸⁰ Пак там, оп. 1, а.с. 31, л. 8–9.

какви са указанията за медиите – да не се пише за екологичния проблем на Русе⁸¹. Малко след това в залата, където бяхме затворени, влезе тогавашният шеф на Окръжното управление на МВР Веселин Енев и каза, че положението на площада вече е неудържимо и трябва да излезе пред хората⁸¹.

Веселин Енев, началник на ОУ на МВР – Русе: „Създалата се ситуация наложи прекъсване на срещата със стопанския и партиен актив... Другарите Г. Филипов и П. Петров информираха събралите се за мерките, които взема правителството за решаване на екологичния проблем. Думите им бяха прекъсвани от възгласи на невъздържани граждани... Връщането на официалните лица в сградата на ОК на БКП бе съпроводено от възгласи на недоволство... Анализът на получената оперативна и явна информация до настоящия момент показва, че недоволството на русенските жители от замърсяването на въздуха е достигнало своя апогей⁸². На 12 февруари той изпраща строго поверителна информация относно „усложняване на оперативната обстановка на територията на община Русе, предизвикано от нарушаване на екологичното равновесие от комбината за хлор и хлорни продукти в гр. Гюргево – СР Румъния“⁸².

Чрез Националния комитет за защита на мира участниците в демонстрацията изпращат телеграми до Михаил Горбачов, а чрез посолството на Швейцария у нас и до Световната здравна организация. Няма сведения дали телеграмите са достигнали до адресатите си.⁸³

За първите реакции на Гриша Филипов, които остават скрити от присъстващите журналисти, научаваме от протокола на заседанието на Политбюро на ЦК на БКП, проведено на 24 март 1988 г. „за създаване на Обществен комитет за екологична защита на град Русе и свързаните с това проблеми“⁸⁴. В изказването си Чудомир Александров, секретар на ЦК на БКП, пояснява, че „още в момента, когато се провеждаше тази демонстрация, първо, другарят Живков беше информиран, и второ, след провеждане другарят Филипов се обади отново от Русе, и отново уточнихме първите мерки. Същата вечер се събра партийният актив на Русе и там се води разговор за отговорността на комунистите, на ръководителите, за политическата обстановка в града. На другия ден се проведе партийни събрания.“⁸⁴ „Нашата партия, казва Гр. Филипов на заседание на Секретариата на 10 март, не беше готова – с обикновен мегафон стоим с Петров и се чудим какво да правим. А екипи-

⁸¹ Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., с. 168.

⁸² АМВР, ф. 1, оп. 11Е, а.е. 509, л. 40.

⁸³ Известен е един успешен опит лично Михаил Горбачов да получи писмо, изпратено от България с критика към Тодор Живков. Занася го журналистката Жана Авишай. Активен борец срещу фашизма и капитализма и учредител на Комитета за гласност и преустройство, тя пътува командировка с влак за Москва. На русенската гара багажът ѝ е щателно проверен. Но писмото до Горбачов е скрито в баницата, която била прибрана в хладилника от любезния шафнер на вагона. Вж: Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., с. 87

⁸⁴ Стоянов, П. Шесто управление: Моята истина. Т. 1–2, С., 2009, с. 70.

те бяха подготвени с камери и всички снимаха“.⁸⁵ Никога няма да узнаем съдържанието на разговора между Гр. Филипов и Т. Живков, но факт е, че държавното и партийно ръководство е истински разтревожено едва след като на 8 март се създава в столицата Обществен комитет за екологична защита на Русе. В цитираното по-горе заседание първият държавен и партисен ръководител заявява, че „даже няма нужда да говорим за Русе“ и акцентира на „монополизма в областта на духовната сфера, който е довел до деформация“ и „...тези отрицателни явления сред интелигенцията“⁸⁶.

След срещата с протестиращите Гриша Филипов забранява събитието да се отразява в средствата за масова информация и свиква спешно заседание на партийния актив, на което информира за мерките на правителството за „оздравяване на екологичната обстановка“ и изисква от местните ръководители „създаване на атмосфера на нетърпимост към тези, които съзнателно или несъзнателно все повече утежняват обстановката с действия, противоречащи на социалистическите норми на живот“. На другия ден първият секретар на ОК на БКП Иван Винков изготвя докладна записка за степента на обгазяванията, заболяемостта в региона, акцентира на твърдението на румънската страна, че замърсяванията са с български произход и заключава, че „стихийният характер на този вид протести ни лишава от възможността да реагираме своевременно и да овладеем техния ход... и, че „създадената физиологическа и психическа свръхчувствителност към екологичния фактор, изостря до краен предел политическото настроение.“ За първи път се поставя и въпросът да се гласува у нас закон за регламентиране на протести на гражданите, защото „налице е вече една ситуация, която характеризира положението в Русе като извънредно.“⁸⁷

В същия ден и местният ежедневник „Дунавска правда“ публикува уводна статия „Екологията – неотменна грижа и отговорност“, с която се цели внушението, че „въпросът за опазване на околната среда в района Русе – Гюргево нито за миг не е подценяван“ от правителството, но следва и изненадващото за местните жители твърдение, че „печатът, радиото и телевизията информират при създаването на усложнена екологична обстановка“. След тази откровена лъжа и въпреки категоричната забрана на Гр. Филипов, в статията се „промъква“ опасната думичка „демонстрация“. Редакторът заклеява „демонстрацията, която е израз на негодувание срещу бездействие..., а в случая няма никакво основание за това“ и призовава към „нетърпимост към тези, които необосновано разстройват атмосферата в трудовите колективи и по местоживеене...“. От тази „изтървана“ информация за случващото се в Русе научава и журналистът от радио „Свободна Европа“ Димитър Инкьов. Той разказва, че публикация в местния вестник потвърждава получаваните в редакцията в Мюнхен анонимни сигнали за този екологичен протест и му

⁸⁵ Русенският комитет. Документален сборник с материали от Централния държавен архив и архива на Обществения комитет за екологична защита на град Русе. С., 2002, с. 128.

⁸⁶ Шесто управление..., 63–64.

⁸⁷ Русенският комитет..., 28–37.

дава основание да направи серия предавания по тази тема.⁸⁸ На 8 февруари и немският „Süddeutsche Zeitung“ публикува за първи път кратко съобщение за отравяне на въздуха на Русе.

ОК на БКП разпорежда на 11 февруари да се проведат закрити партийни събрания, а след това и общи събрания на трудовите колективи, на които присъстващите да се запознаят с „направеното досега, както и с предстоящите задачи за оздравяване на екологичната обстановка“. Констатира се също, че само партийната организация при „Паркстрой“ „не намери смелост да излезе пред колектива на открит разговор“, като се предлага да се отработи цялостно и задълбочено механизъм на информация и се налага необходимост да се създаде единна информационна база на Комитета за опазване на природната среда и здравните органи.

На 12 февруари е свикано заседание на Секретариата на което присъстват министър-председателят Георги Атанасов с част от правителството и ръководители на асоциации, които имат предприятия замърсители в Русе. След разговор с първия секретар на Областния партиен комитет Петър Петров и др. местни партийни ръководители е направена тревожната констатация, че „те носят политическа отговорност.., че трябва да променят обстановката, че те не ръководят и не са начело на положението в града... Те не владеят политически положението“.⁸⁹ На заседание на Политбюро, проведено на 17 февруари, Григор Стоичков докладва информация за екологичната обстановка в Русе, набелязани са допълнителни мерки за ускорено решаване на проблемите и най-важното: за „прекратяване на стихийните демонстрации на населението“.⁹⁰

Пореден опит да бъде спряна гласността по неудобната тема е решението на Политбюро, предадено на 21 февруари до всички редакции „по установения ред“, до второ нареждане да не се публикува и излъчва информация по екологичните проблеми на Русе.

СЪЗДАВАНЕ НА ОБЩЕСТВЕН КОМИТЕТ ЗА ЕКОЛОГИЧНА ЗАЩИТА НА РУСЕ

И докато в Политбюро се обсъжда как телевизионните екипи идват в Русе без знанието на Централния комитет и органите на властта, и „тяхното идване винаги съвпада с манифестациите“⁹¹, авторите на филма „Дишай“ вече монтират заснетите кадри. Филмът е създаден съгласно процедурите и утвърдените правила на производство на филми на тогавашния Комитет за радио и телевизия⁹². На 10 ноември 1987 г., само ден преди екипа „случайно“ да попадне в Русе, вече е издадено разрешение за производство на

⁸⁸ в. Дунавска правда, № 29, 11 февр. 1988 г. Вж.: Текущ архив на РТВЦ – Русе.

⁸⁹ Стоянов, П. Шесто управление..., с. 70.

⁹⁰ Русенският комитет..., 38–39.

⁹¹ Пак там, с. 128.

⁹² Статулов Д. Филмът „Дишай“ и неговият политически контекст. – Кино, кн. 4, 2016 – <http://kinoto.bg/bg/articles/filmi/filmat-dishay-i-negoviyat-politicheski-kontekst>. пос. на 15 май 2019 г.

филм с работно заглавие „Въздух за Русе“, който е включен в годишния план за 1988 г. След като е представен литературният сценарий, на 15 януари е изготвено възлагателното писмо, като е трябвало филмът да се представи на художествен съвет на 17 февруари, а на 11 март е насрочено заседание на редколегията за приемането му. Младите филмови дейци са в близък контакт с Философския институт при БАН, където вече се е формирало движение за самоуправление на учените. Учени и кинодокументалисти критично анализират социалистическата действителност, обсъждат нови филми, в тяхната творческа среда се ражда и идеята за филма „Дишай“.

След демонстрацията на майките с количките, която Гриша Филипов нарича „манифестация“, събитията, породени от набираща скорост сила на гражданското общество, следват лавинообразно. На 12 февруари в „Народна култура“ публикува писмото-призив „Вик за Русе“ на СБХ; на 11-ти и 18-ти в „Литературен фронт“ отпечатва протестни писма от Русе и статията на д-р Руденко Йорданов „И всяко вдишване е едно проклятие“. В деня на обесването на Васил Левски, 19 февруари, в Дома на киното по инициатива на Клуба на младите филмови дейци се провежда събрание, на което проф. Николай Генчев, Желю Желев и журналистката Велислава Дърева влизат в задочен спор с писателя Николай Хайтов. Участници в породилата се дискусия за ролята на интелигенцията в социалната промяна са и бъдещи основатели на Обществения комитет за екологична защита на Русе, чието създаване ще се състои на 8 март в същата зала. Според Политбюро и Секретариата на ЦК на БКП тази среща е репетиция на учредяването на Русенския комитет. На 22 февруари екологичният проблем на Русе се обсъжда на заседание на Кабинета на младия писател. На 25-ти Президиумът на Съюза на учените в България приема обръщение към Асоциацията на учените в Румъния за двустранна комисия, но по указание на отдел „Икономическа политика“ на ЦК на БКП обръщението не е изпратено.

Дора Бобева разказва как се е зародила идеята за създаване на Комитета за екологична защита на Русе. На 25 февруари тя и Цонка Букурова са поканени от екипа да видят филма. С тях пътува и Мария Варамезова, която не е участвала във филма, тъй като не е присъствала на демонстрациите. „...Отидохме с намерение да се срещнем с екипа на филма, а бяхме изненадани, че там бяха Желю Желев, Христо Смоленов, Цветан Кардашев и Ивайло Трифонов. Разговорите за нашия проблем прераснаха в много силни изказвания за създаване на организационен комитет за защита на екологията на България. Стефан Гайтанджиев тушира тази глобална тема и каза: „В края на краищата проблемът е най-голям в Русе. Тук са жените от Русе и е добре да се съсредоточим върху техния проблем“. Той предложи една група, която да работи за създаването на инициативен комитет за защита на Русе“.⁹³ На другия ден русенки са и на откритото партийно събрание в СТФ „Екран“, организирано по инициатива на партийното бюро със секретар Мария Василева (дъщеря на проф. Кирил Василев), когато е и предпремиерната прожекция на филма „Дишай“. Присъстват 100 души, от тях 50 комунисти, преподаватели от

⁹³ Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., 152–153.

СУ „Св. Климент Охридски“. Тогава Стефан Гайтанджиев огласява идеята за предстоящото създаване на комитета. Цонка Букурова, Дора Бобева и Мария Варамезова са поканени в домовете на Стефан Гайтанджиев и Желю Желев, където се водят разгорещени разговори по темата. Следват открити партийни събрания и в други структури на БАН: Институтът за ядрени изследвания и ядрена енергетика подкрепя призива на СБХ и изпраща Отворено писмо до акад. Благовест Сендов като член на Международната фондация за оцеляване на човечеството; Институтът по молекулярна биология също се присъединява към призива на СБХ. На 28 февруари на местните избори в Русе са пуснати 144 листовки с протест по повод екологичното замърсяване на града.

На 29 февруари Малина Петрова започва организация за събранието – намира зала, определя датата 8 март – разлепени са съобщенията, по телефона се уведомяват приятели, жените от Русе също са обещали да дойдат. Никола Ковачев, Виолет Цеков, Христо Смоленов и Стефан Гайтанджиев посещават Г. Мишев в дома му с предложение да оглави комитета. „Съзнавах, – пише Г. Мишев, – че идея, родена без съгласието на партията, се нарича антипартийна и се посреща на нож, че властта не търпи никаква проява на опозиционност, но във въздуха, както и в Русе, се носеше „синкавият“ цвят на надеждата за промяна, за обновление и леко дишане по пътя на модерния демократичен свят, това ми действаше вдъхновяващо и ще остане един от редките моменти на духовен подем в живота ми.“ Разпространена е и следната обява: „Ръководството на кабинета най-настоятелно ви моли да присъствате на извънредно събрание, което ще се състои на 8 март от 16,30 ч. в зала на Дома на киното. Ще се прожектира и филмът „Дишай“, режисьор Юрий Жиров. От ръководството.“⁹⁴ Вече от около година софийнци с нетърпение очакват поканите от Кабинета на младите филмови дейци за поредната среща, прожекция, лекции или обсъждания по теми, които тогава няма къде другаде да се чуят и видят. Така постепенно през 1987 г. Домът на киното се превръща в средище на свободна мисъл и културен живот. „Съобщението се предаваше от човек на човек – разказва по-късно Малина Петрова. Моята приятелка – режисьорката Искра Йосифова, светла ѝ памет, която знаеше кое и как е замислено, какво и защо го правим, и беше един от най-активните организатори, години след това като чуеше някой фукльо да говори за Русенския комитет, казваше: „Ама какви важности си придават тези хора! Аз се обадох по телефона поне на 100 души!“⁹⁵

На 2 март се провежда поредно профсъюзно събрание в Института по социология, приема се възвание „Да спасим Русе“ и се обсъжда учредяването на Обществен комитет. За разговорите и взетите решения веднага е известен ген. Георги Силянов, първи заместник-началник на Шесто управление на Държавна сигурност и бивш началник на ОУ на МВР – Русе, който на свой ред уведомява Иван Попчев, заместник-завеждащ отдел „Идеологическа политика“ на ЦК. За да провери на място обстановката е изпратен Андрей

⁹⁴ Цитирано по *Статулов, Д.* Филмът „Дишай“...

⁹⁵ *Петрова, М.* Восводите бяха със „заешки“ сърца. 1989-та. – <http://www.marginalia.bg/analizi/vojvodite-byaha-ss-zaeshki-srtsa-1989-ta/>, пос. на 10.11.2014.

Райчев. На 7 март сутринта, в кабинета на научния секретар на института Петко Симеонов, се провежда организационно събрание с участието на Стефан Гайтанджиев, Малина Петрова, Жельо Желев, Ивайло Трифонов. След обед, по обратния ред: П. Симеонов – А. Райчев – проф. Васил Момов, директор на Център по идеология към АОНСУ⁹⁶, информацията за предстоящите събития на 8 март достига до ЦК на БКП⁹⁷.

На 8 март в 11,30 ч., по указание на Стоян Михайлов, секретар на ЦК на БКП, е съобщено на ръководството на Комитета за телевизия и радио, че прожекцията на филма „Дишай“ трябва да бъде спряна. За да провери на място изпълнението на разпорежданията, в Дома на киното е изпратен Милчо Атанасов, научен сътрудник в Математическия институт на БАН, член на Държавния съвет на НРБ. Но Малина Петрова не се подчинява, поема отговорността, филмът е изнесен в пазарска чанта от Георги Аврамов и прожектиран пред препълнената зала на Дома на киното. От Русе са пристигнали Цонка Букурова, Дора Бобева, Стефка Монова, Мария Варамезова и Стефан Стефанов от Териториалната проектантска организация. „Когато пристигнахме в Дома на киното, – спомня си Дора Бобева, – залата беше претъпкана с хора. Чухме някой да казва: „Жените от Русе вече са тук – и направиха пътека да стигнем до сцената. Бях изключително развълнувана. Трудно ми е да опиша какво чувствах. Бях смутена от уважението и възхищението, с което ни гледаха околните.“⁹⁸ Изказват се Мария Варамезова, която заявява, че изборите в Русе са фалшифицирани; Цонка Букурова чете част от поемата на Здравко Кисьов „Ела и виж!“. След това говорят Ивайло Трифонов, асистент по физика в СУ; проф. Цветан Бончев, радиоинженер, който акцентира върху радиационната обстановка и чернобилската драма и др. Водещият Ст. Гайтанджиев успява да овладее разгорещените възгласи в залата, тушира и провокационни въпроси и предложения. След прожекцията на филма „Дишай“ е основан ОКЕЗР, приет е Уставът, избран е Управителен съвет от 33 членове с председател Г. Мишев, гласуван е призив за екологична защита на Русе, адресиран до Народното събрание, Министерския съвет, ЦК на БКП и др. Под учредителния протокол, съхранен в дома на Малина Петрова, поставят подписите си 395 души.⁹⁹ В 19,30 ч. Милчо Атанасов информира А. Райчев и по веригата е докладвано на Стоян Михайлов. На 8 март в. „АБВ“ публикува стихотворението на Блага Димитрова „Пиета“, посветено на Русе.

Вестник „Софийски новости“, издаван на немски, английски, френски и испански език, единствен съобщава за създаване на комитета. Главен редактор на изданието на агенция „София прес“ е Венцел Райчев, баща на Андрей Райчев. Запознат подробно за събитието на 8 март в Дома на киното, главният редактор публикува на 16 март съобщение за учредяването на

⁹⁶ АОНСУ – Академия за обществени науки и социално управление, създадена през 1945 г. като Висша партийна школа към ЦК на БКП, закрыта 1990 г.

⁹⁷ Русенският комитет..., с. 18.

⁹⁸ Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., с. 153.

⁹⁹ Петрова, М. Воеводите бяха със „заешки“ сърца...

Русенския комитет не с „някакви дисидентски намерения...“, а да помогне на позицията на България¹⁰⁰.

Добре информиран за предстоящото събитие е и съветският кореспондент на в. „Правда“ Леонид Жмирьов. През 1986 г., заедно със свои колеги от централните съветски средства за масова информация, той е в Русе, посещава големите производствени предприятия в града, запознава се и с назряващия екологичен проблем.¹⁰¹ Само ден преди основаването на ОКЕЗР, на 7 март, на страниците на съветския в. „Правда“ е публикувана статията на Жмирьов „Сердце матери“, посветена на русенската общественичка, майка на шест деца – Мария Варамезова. Няма сведения съветският журналист да се е срещал с героинята на своя очерк, нито при посещенията си в Русе през 1986 г., нито по време на нейните пътувания до София в края на февруари 1988 г. Но подмяната на историческата истина, изцяло в духа на перестройката, вече е факт – имената на организаторките на демонстрациите от „Паркстрой“, които не са членове на комунистическата партия и до днес са напълно неизвестни дори и за специалистите, а в документите фигурира само партийният член Варамезова, която се присъединява към тях едва по време на четвъртата демонстрация. Известна е позицията на Жмирьов в подкрепа на реформите на М. Горбачов за подмяна на застиналата от десетилетия бюрократична партийна система. Кореспондентът на съветския официоз в. „Правда“ е в залата при учредяване на ОКЕЗР, а в статията му за Варамезова Т. Живков прозира критика към самия себе си.¹⁰²

Как известната общественичка, дългогодишен член на БКП, съпруга на преподавател във ВИММЕСС¹⁰³, се озовава сред безпартийните озеленителки от „Паркстрой“ разказва Цонка Букурова: „...Стана дума за Мария Варамезова, за която знаехме, че е майка на шест деца, че е дарила средства за паметник на Левски, че на партийната конференция тя прави опит да постави този проблем, но ѝ се изключва микрофонът, смъкват я от трибуната. Тези неща ги бях чувала и отидох в дома ѝ. Казах ѝ, че има негласен комитет, който организира миналите демонстрации и че сега ни предстои четвъртата. Тя каза, че не знае дали ще може да помогне..., но дойде на демонстрацията“.¹⁰⁴ В последствие срещите на Мария Варамезова с основатели на ОКЕЗР зачестяват, тя прави неуспешен опит да се свърже и със Соня Бакиш, а Цонка Букурова и Дора Бобева постепенно са изолирани. „Смелите хора в държавата бяха използвани за трамплин от карьеристите. Такъв е случаят и с шестте русенски жени, които мълчат не само от скромност, но и от обида. Те бяха

¹⁰⁰ Венцел Райчев: „Генерал от ДС пусна слух, че съм човек на КГБ“. – Интервю на Добринка Корчева от 5 авг. 2008 г. – blitz.bg/article/6198, пос. на 23 ян. 2020 г.

¹⁰¹ ДА – Русе, ф. 788, оп. 11, а. е. 22.

¹⁰² На 2 и 3 август 1989 г. Леонид Жмирьов обикаля кърджалийския край, а разтърсващите му, дни по-късно, перестроечни репортажи карат Държавна сигурност да „арестува“ от репорете тиражите на съветската „Правда“.

¹⁰³ Висш институт по машиностроене, механизация и електрификация на селското стопанство, днес Русенски университет „Ангел Кънчев“.

¹⁰⁴ Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., с. 148.

изтикани от други хора и познати днес лица. Филмът „Дишай“ ми създаде доста проблеми. Всичко става обаче някак тайно, покри се. До 1989 г. не ми даваха работа, а се водех на заплата. Беше убийствено наказание“, споделя пред 2007 г. Юрий Жиров пред режисьора Станимир Трифонов.¹⁰⁵

За първата реакция на Тодор Живков разказва в спомените си неговият дългогодишен политически съветник Нико Ахиел: „Сутринта на 9 март заварихме Живков ядосан и напрегнат. Каза, че току-що научил новината. Един въпрос го занимаваше и той дори го повтори: „Мисля си как да действате? Со кротце, со благо – или с тоягата!?“ Скоро разбрахме, че е надделяла тоягата“¹⁰⁶. По повод учредяването на ОКЕЗР, на 10 март се провежда спешно заседание на Секретариата на ЦК на БКП с участието на Гриша Филипов, Йордан Йотов, Милко Балев, Чудомир Александров, Димитър Станишев, Емил Христов, Стоян Михайлов. Утвърден е щаб от 12 души с ръководител Йордан Йотов, със задача да проучат случая със създаването на комитета и да се изясни защо „нито в Централния комитет, нито в други официални органи, нямаше информация за това мероприятие“. Обобщена информация за учредяването на комитета, разтревожил най-висшите етажи на партийната и държавна власт в страната, изнася вътрешният министър Димитър Стоянов.¹⁰⁷ От изказванията на присъстващите е видно, че два дни след събитието МВР все още не разполага с приетия на събранието устав, а министърът дори грехи името на председателя Г. Мишев, като споменава още за участието на Светлин Русев, Желю Желев, Ивайло Трифонов, Соня Бакиш и Велислава Дърева, която не присъства на събранието. Очевидно изненадата е голяма и сътрудниците на службите, присъствали на събранието, са били само мълчаливи наблюдатели на случващото се в залата. Изумление буди фактът, че на никого от специално изпратените на събранието агенти на МВР, не е минало през ума да саботира събранието с дръпване на шалтера например! Всички са единодушни, че събранието е добре обмислено и организирано съзнателно зад гърба на Партията и против указанията на ЦК, отдел „Идеологическа политика“ и зад тези действия се вижда „намесата на външни сили“. За да се обезсили тази инициатива министърът предлага да бъде дадена гласност на мерките, утвърдени от Секретариата и Политбюро на ЦК на БКП, за почистване на околната среда и на политиката на държавата в тази сфера. Последната информация, пристигнала от Русе на 10 март в 8,00 ч. сутринта, в МВР в София е, че екип на студия „Време“, с режисьор Детелин Бенчев, е в града, за да разговаря със специалисти и всички желаещи по болезнените за населението екологични проблеми. Известно е, че партийният актив и спецслужбите успяват да осуетят този път срещите на телевизионния екип с гражданите. Секретариата разпорежда незабавно в Русе да се организира общо събрание по линия на Отечествения фронт, за

¹⁰⁵ Виж фирма „Дишай“ на Юрий Жиров и помни! – <https://www.spomen.bg/article/7604173>, пос. на 15 март 2020 г.

¹⁰⁶ Ахиел Н. Тодор Живков и личната власт. Спомени, документи, анализи. С., 1997. – <http://www.prehod.omda.bg/>, пос. на 3 юни 2020 г.

¹⁰⁷ Русенският комитет..., 87–99.

да се създаде Обществен комитет, „който да упражнява обществен контрол“. За председател на казионния комитет, „който ще бъде безпроблемно контролиран от комунистическата партия“, е избран д-р Руденко Йорданов. Ролята на казионния комитет е точно формулирана от Гр. Филипов – контрол! Той изразява категоричното си мнение, че създаденият в София Комитет за защита на Русе трябва „да бъде ликвидиран и разпуснат“. За тази цел предлага в ЦК да проведе „мъжки разговор с тези, които са активни деятели и са избрани в това ръководство“; да се забрани на кинодейците „без контрол да ходят и да снимат навсякъде и да демонстрират това, което са заснели“... Това са народни пари, това са средства, които трябва да служат на обществото“, което, според тогавашния русенски депутат Гр. Филипов, не бива да знае какво става в Русе! Най-важният въпрос за него е каква организация е била създадена, за да се докарат толкова много хора?

На следващия ден, 11 март, започват срещите с ръководството на новоучредения комитет. Първи е привикан председателят Георги Мишев. Писателят се опитва да обясни мотивите за поведението си – често посещава Русе по време на празниците „Класа работна – напред!“ и по време на тези читателски срещи той е усетил отчаянието на хората, които искат само чист въздух, а „разговорите в нашата писателска група се въртят само около тази тема“. Чудомир Александров е категоричен, че такъв комитет няма място в нашето общество и не бива в него да участват комунисти. Следващият е зам.-председателят на комитета, чл. кор. Кръстю Горанов от Института по изкуствознание при БАН. Той признава, че „въпросът за Русе ми е безкрайно близък“ и изказва становището че комитетът е създаден, за да помогне на правителството. Проф. Христо Маринов пояснява, че близо 20 години се занимава с проблемите на Русе и Дунава и „до този момент съм дал близо 15 дипломни работи на студенти за разработване на тези проблеми – чистотата на Дунава, промишлените зони край реката и т.н. „Нешка Робева би искала като русенка и „общественик да ме ангажирате в решаването на този проблем“. „Не зная как ще се чувствам пред себе си, ако кажа, че няма да участвам в този комитет – заявява Светлин Русев. Вече съм нарисувал картина на тази тема, младите русенци също направиха изложба, която беше много добра, и беше посветена на проблемите на град Русе. На следващата сесия на Народното събрание аз ще поставя запитване до МС по този въпрос. Аз съм обещал на русенци и ще изпълня обещанието си.“

В следващите дни институти на БАН заявяват желание колективно да се присъединят към новоучредения Комитет за екологична защита на Русе. Първ е Археологическият институт с музей при БАН, който още на 9 март насрочва по този повод общо събрание, последван от Института за ядрени изследвания и ядрена енергетика (14 март), издателството на БАН (16 март); доц. Константин Господинов насрочва среща да представи свои проекти за социологическо проучване в Русе (14 март); хорът за старинни песнопения към СУ иска да се присъедини към комитета; същото е предложението и на Еми Барух към редакцията на в. „Учителско дело“. Всички тези опити са осуетени от партийните ръководства по места. Съпричастни са и учениците

от Националната гимназия за древни езици „Св. Константин-Кирил Философ“, които спускат плакат на училището си с изображение на детска уста запушена с пионерска връзка. На 12 март в Сатиричния театър, по време на спектакъла „Балкански синдром“, от сцената Петър Слабаков прочита обръщение за създаването на комитета. Под непосредственото ръководство на Чудомир Александров, наречен „Инквизиторът“, по всички творчески съюзи научни институти и пр. започват партийни събрания и се оказва натиск върху членовете на комитета. Йордан Йотов предлага на Политбюро неотложни мерки, свързани с изготвяне на програма за оздравяване на околната среда в страната, активизиране работата на Комитета по опазване на околната среда, „в подходяща форма“ да се пуска информация за екологичната обстановка в Русе и най-важното: „интензивно да продължи работата за изолиране на преките организатори на Обществения комитет за екологична защита на Русе“, да се изгради „ефективен механизъм за регулиране на многобройните спонтанни изяви“.

Въпреки оказания натиск, на 22 март 1988 г. Г. Мишев внася молбата за регистрация на ОКЕЗР. След седмица Благоевският районен съд се произнася като остава без уважение молбата за регистрация на Сдружение с нестопанска цел „Обществен комитет за екологична защита на Русе“. Учредителите на комитета използват всички възможности за съдебна регистрация – на 30 март 1988 г. председателят депозира жалба до Софийския градски съд, с обжалване на отказа на Благоевски районен съд, последвана от жалба и до Върховния съд от февруари 1989 г., с искане „Софийския градски съд да пристъпи най-сетне към изпълнение на необходимите в случай свои процесуални задължения“. Инструкциите на ЦК на БКП са категорични – такъв комитет, създаден без знанието и участието на комунистическата партия, не може да бъде регистриран, той е незаконен!¹⁰⁸

На 27 март се провежда разширено заседание на Политбюро на ЦК на БКП в резиденция „Бояна“, на което е обсъдено „ускоряване преустройството на духовната сфера“. Тодор Живков е разтревожен, защото подозира учредителите на комитета, че „искат да правят дисидентска организация“ и смело заявява: „Няма нищо страшно, другари. Важното е: борба!... Ние сме и партия, и държава“. Взето е решение всички членове на ръководството на Комитета за защита на Русе, които са партийни членове, като Соня Бакиш, Георги Мишев и Христо Смоленов да бъдат извадени от състава на партията. След като на 14 април Соня Бакиш е изключена, на другия ден съпругът ѝ Станко Тодоров подава оставка като член на Политбюро. ОБК на БКП в Русе изпълнява заповедта на ЦК на БКП и в заседанието си на 27 април, въпреки несъгласието на местните партийни структури, Мария Варамезова е изключена от БКП „за политически незрели действия, породени от особените ѝ разбирания за екологичната обстановка в града“.¹⁰⁹ За кратко тя е превърната в медиен герой и репресирана от собствената си партия.

¹⁰⁸ Русенският комитет..., 40–84.

¹⁰⁹ ДА – Русе, ф. 1458, оп. 1, а.е. 14, л. 1.; ф. 1455, оп. 2, необработен – спомени за откритото партийно събрание във ВИММЕСС, където работи Мария Варамезова, разказва доц. Стефан Вичев.

Страхът на властта от гражданските организации е разбираем, тя вече е уплашена от хаоса на „възродителния процес“, от лошите икономически показатели, от броженето в собствените коридори. Но най-голямата заплаха идва от неконтролируемите пируети на съветската „перестройка“. Ескалацията на напрежението ясно се очертава на срещата на Тодор Живков с Едуард Шеварднадзе в Бояна на 29 март 1988 г. Живков се оплаква на съветския външен министър, че кореспонденциите на Жмирьов Чаушеску възприема като поръчани от българското правителство. В тях той виждал българо-съветски заговор срещу себе си и още повече втвърдявал позицията си, както че няма замърсяване от Гюргежките заводи, така и по други спорни въпроси: напр., въпреки протестите на българското правителство румънците разрушават сградата на българското училище в Букурещ, в която е била печатницата на Любен Каравелов и Христо Ботев. Т. Живков е съгласен да бъде самият той критикуван от съветските медии, но не и да се засяга екологичният българо-румънски спор. Това е и причината за забраната да се пише по този въпрос в българските медии. Отговорът на Шеварднадзе е показателен за отношението на Кремъл – пресата е освободена от цензура и не може да ѝ се заповядва!¹¹⁰ Съветското ръководство използва всяка проява на недоволство, за да дискредитира Живков, а защо не и Чаушеску, и да ги замени с нови лидери, дори с цената на здравето на населението на Русе и Гюргево.

Движението за самозащита на Русе стимулира индивидуалната инициатива и реалната колективна солидарност и дава тласък за създаване в България на първите групи от общности, израз на реалния плурализъм на гражданското общество. Нерегистрираният Комитет за защита на Русе е ярка публична демонстрация на гражданско съзнание и несъобразяване със съществуващите канони, изискващи задължително съгласуване на подобни инициативи. Отприщаната в Русе енергия на тлеелото недоволство доведе до граждански натиск към комунистическо-партийните структури и ускори процеса на демократизация и радикална промяна на механизма на политическата власт в България. „Общественият комитет не можа да съществува и един-единствен ден, пише по-късно Г. Мишев, и не изпълни нито една точка от своя Устав и Програма. Гражданите на Русе, от които тръгна новото начало за свободно гражданско общество в България, са в основата на Комитета..., естествено бе, че жителите на най-европейския град първи надигнаха глас за свободно дишане“.

¹¹⁰ Марчева, И. Анатомията на един граждански протест в България в края на социализма: случаят „Русе“. – В: Гражданският протест – минало, настояще и бъдеще. Благоевград, 2012. – <http://notabene-bg.org/read.php?id=260>, пос. на 14 юни 2019 г.

THE FORMATION OF CIVIL SOCIETY IN BULGARIA (1987–1989)

V. Antonova

Summary

The breakdown of the totalitarian state is accompanied by the formation of the civil society. In Bulgaria this started in Ruse, where on 28th September 1987 was organized the first demonstration after the changes of 9th September 1944. The organizers of the protests against environmental problems in Ruse are the women-ecologists. The reason is the chemistry factory built in Giurgiu because it pollutes the air in the region. Four demonstrations were organized and more than 2 000 people took part, raising slogans against the government. This is the first civil protest against the Communist party and its government.